

Det hände
på Djävulens
kulle

Mystiska gravar från
bronsålder till vendeltid

Skallen i golvet
och hästen i
brunnen

Järnåldersböndernas hem-
försäkringar och gudaoffer

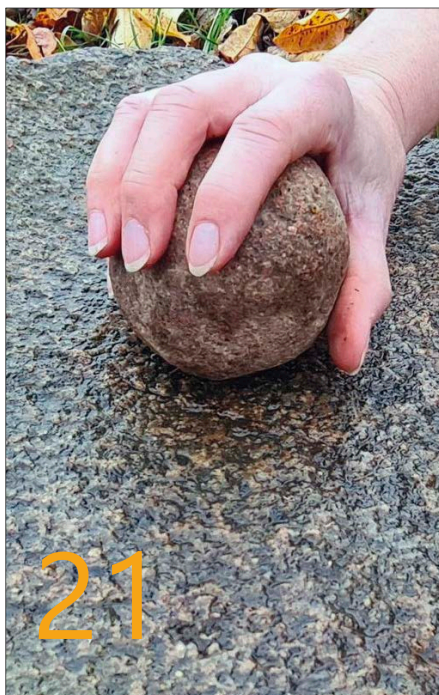
Första
tamhönan
i Uppland

Äldsta fyndet gjordes
vid ett kulthus

UNDER UMARKEN I FYRISLUND

– EN BERÄTTELSE OM
ÖSTRA UPPSALAS FORNTID

2021

Denna tidning ges ut av:

ARKEOLOGIKONSULT
Optimusvägen 14
194 34 Upplands Väsby
Tel: 08-590 840 41
e-post: info@arkeologikonsult.se
www.arkeologikonsult.se

FÖRFATTARE: Anna Hed Jakobsson, Arkeologikonsult

LAYOUT: Ida Söderström, Arkeologikonsult

FOTO OCH ILLUSTRATION: Upphov anges vid respektive bild. Där inget annat anges tillhör bilden Arkeologikonsult enligt Creative Commons licens (CC BY).

FRAMSIDA: Den vikingatida kvinnans grav påträffades bara några få decimeter under marken. Ibland har vi forntidens människor bokstavligen under våra fötter. Bild från utgrävning vid Kumla i östra Fyrislund år 2016.

BAKSIDA: Arkeologer på jakt efter forntiden, innan åkermarkerna omvandlas till den nya stadsdelen Fyrislund.

TRYCK: LaserTryck AB, Stockholm 2021

ISBN TRYCK: 978-91-986842-0-9

ISBN PDF: 978-91-986842-1-6

© Arkeologikonsult 2021

06 - UTGRÄVNING PÅGÅR

Hur går en utgrävning till, varför använder vi grävmaskiner, och hur dokumenteras allt? Vad gör arkeologerna på vintern? Vad händer med fynden när utgrävningen är färdig? Vad menar vi egentligen med Fyrislund och varifrån kommer namnet? Vad har en östgötsk runsten, Snorre Sturlason och Danmark med Fyrislund att göra?

14 - BRONSÅLDER

Från några kobbar till halvö när havsytan viker undan. Man börjar vistas i området och de första bosättarna flyttar in. Varifrån kom de och varför hade de så märkliga gravar? Vad var Hin håles kulle (Inhåleskullen) egentligen? Och så tipsar vi om matlagning i kokgrop.

26 - FÖRRÖMERSK JÄRNÅLDER

Nya begravningstraditioner på Inhåleskullen, men var bodde folk? Och så lite om kossor.

30 - ROMERSK JÄRNÅLDER

Böndernas tid. Det blir allt fler gårdar och byar i Fyrislund. Hur levde man på gårdarna? Vi berättar om odlade och vilda växter, mat och medicin, det sägenomspunna linet och den magiska bolmörteln. Och fynd av hästar i brunnar och djurskallar i golv, varför det? Upplands första höna och ett knubbigt hus för ceremonier.

63

92

107

56 - FOLKVANDRINGSTID

Klimatförsämring, ödeläggelse och så småningom nystart. Vi berättar om en gästabudshall och ett speciellt berg kringgärdat av heliga stolpar. Offer med kvinnlig prägel för fruktbarhet och kvinnliga gudomligheter? Guldsätten i Söderby och den grymma Fimbulvintern.

70 - VENDELTID

Aristokraterna gör entré med stora resurser och praktfulla gravar i Kumla och Gnista. Var de Ynglingaättens krigare? Bar de håret långt som merovingerna? Gravarna berättar om det goda livet, norrländska kontakter, barn och djur. Och en kvinna rustad för jakt och strid.

94 - VIKINGATID OCH SLUTET PÅ FORNTIDEN

Gårdslandskapet förändras och vi kikar på vikingafolkets gravar. Ombytta roller på Inhåleskullen? Vem var den obrända kvinnan på brandgravfältet? Offerriter och hästkult på gårdarna. Gravarna berättar om att kristendomen kommer. Männerna med filade tänder. Vem blev till hälften bränd på 1200-talet?

122 - SLUTORD

Vi sammanfattar och blickar lite framåt, och presenterar tips för vidare läsning om arkeologi i Uppsala och Fyrislund.

Terrängkartan, skala 1:60 000, Lanmäteriet (CC0).

Vem var du?
Arkeolog Cecilia
Lindblom i möte med en
kvinna som begravdes under
vikingatiden. Bild från
utgrävning vid Kumla i
östra Fyrislund
år 2016.

ARKEOLOGEN HAR ORDET

Hittar ni något? Frågan är nog en av de vanligaste vi arkeologer får av besökare. ”Javisst”, svarar vi. Och nästan alltid utbrister någon då ett förvånat: ”Här?”

Javisst! Spåren av forntidens människor finns nästan överallt. Och på de följande sidorna får ni ta del av de arkeologiska upptäckter som gjorts när Uppsala under de senaste tio – femton åren vuxit ut på jordarna sydöst om staden, när den nya stadsdelen Fyrislund blivit till.

Inför utbyggnaden har det gjorts massor av arkeologiska undersökningar. När vi på Arkeologikonsult hade en större utgrävning för några år sedan tyckte därför Länsstyrelsen att det var ett bra tillfälle att låta oss ställa samman all ny kunskap och presentera vad som hittats genom åren för en större publik. Resultatet blev den här tidningen!

Berättelsen börjar i sen bronsålder, för drygt 2 500 år sedan. Det var först då som marken sydöst om Uppsala steg ur havet och människor fick en ny plats att leva på. Sen vindlar sig historien genom århundraden och årtusenden fram till medeltiden. Där fick vi sätta stopp, för trots att Fyrislund inte är

jättestort har så mycket kommit fram ur jorden! De arkeologiska upptäckterna handlar om herdar och järnåldersbönder, deras hus och mat, djuroffer till hedniska makter, guldglänsande prakt bränd till aska på stora gravbål, krigare, kultplatser, de första kristna och ännu mycket mer.

Berättelsen bygger på rapporter och artiklar skrivna av arkeologer som varit verksamma i Fyrislund genom åren. För den som vill ha mer detaljer och läsa själv så finns det en lista med lästips längst bak i tidningen. För bidrag till dessa spännande resultat och för fotografier från olika utgrävningar vill vi på Arkeologikonsult tacka Upplandsmuseet, Societas Archaeologica Upsaliensis (SAU) och Arkeologerna vid Statens historiska museer (före detta Riksantikvarieämbetet UV-Mitt).

Arkeologikonsults huvudkontor ligger i Upplands Väsby. Där finns också Vikingagården Gunnes gård, som vi alldeles särskilt vill tacka för att de så generöst låtit oss använda fotografier från gården! ■

Anna Hed Jakobsson

1800 f.Kr. 500 f.Kr.

0

400 e.Kr.

550 e.Kr.

800 e.Kr.

1050 e.Kr.

1500 e.Kr.

BRONSÅLDER

FÖRROMERSK JÄRNÅLDER

ROMERSK JÄRNÅLDER

FOLKVANDRINGSTID

VENDELTID

VIKINGATID

MEDELTID

Vid utgrävningarna i Fyrislund har man hittat lämningar från sen bronsålder ända fram till modern tid. De allra flesta är från järnåldern. I tidningen berättar vi om forntiden och lite om medeltiden.

UTGRÄVNING PÅGÅR!

En utgrävning börjar med att all vegetation och jord som ansamlats ovanpå själva lämningarna tas bort. Arkeologerna samarbetar nästan alltid med grävmaskinister som skickligt skalar av jordskikt efter jordskikt tills det man letar efter börjar dyka upp. Det här momentet är faktiskt bland de svåraste, för det gäller att förstå vad man ser i jordlager och stenhögar och stanna i tid! Bra hjälp kan man få av metalldetektorer, som tjuoter och förvarnar om att det finns metallföremål i marken. För innan man tar sig vidare genom jordlagren, allt djupare och därmed också längre tillbaka i tid, ska allt dokumenteras.

Arkeologerna gräver och skrapar ner jorden med spadar, hackor och skårslevar på jakt efter färgskiftningar och skillnader i jordens struktur. När man väl blivit van vid skårsleven känner man lika mycket som man ser de olika jordlagren, och förstår vad de är spår av. En kompakt jord kan visa var man förr i tiden gått och trampat mycket, en mörkare fläck kan visa var det finns en igenfylld grop. Men det är inte bara att börja gräva ut fläcken direkt. Först måste den fotograferas och beskrivas så man vet hur den såg ut innan man började gräva ut den, och så mäter man noga in var den ligger, för att man i ett senare skede ska kunna se hur den hänger ihop med andra lämningar. Sedan gör man fler beskrivningar och tar fler foton medan man gräver. Om man hittar fynd så läggs de i speciella fyndpåsar som förses med uppgifter om var de hittats. Ibland sparas också en del av jorden för senare analyser.

Allt som undersöks beskrivs noga. Hur lång, bred och djup en grop är, till exempel. Vad som fanns ovanför den och vad som verkar komma fram under. Vad den innehåller och vad man tror att den har varit för

något: en brunn, ett stolphål eller en avfallsgrop. Den dokumentation arkeologerna gör är jätteviktig, för när allt är utgrävt är det bara fotografierna, beskrivningarna och inmätningarna som finns kvar. Förutom de insamlade fynden och olika slags analysmaterial förstås. Dokumentationen är grunden för arkeologernas tolkningar av vad som hänt på platsen.

Vad gör arkeologerna på vintern?

Inte så sällan pågår fältarbeten även vintertid. Men annars går undersökningen in i en ny fas, som ofta

kräver en lika stor arbetsinsats som själva grävandet. Alla insamlade fynd och prover, mätdata, ritningar, anteckningar och fotografier ska bearbetas och analyseras, och sammanställas i en arkeologisk rapport. Ibland ska vetenskapliga artiklar och böcker, eller skrifter som den du just nu läser också produceras!

Vad händer med fynden?

Fynden som hittas tas med från utgrävningsplatsen. De sorteras, rengörs, fotograferas och registreras i en fynddatabas. Under tiden förvaras de på bästa sätt för att inte rosta sönder eller brytas ner, och en del fynd måste

direkt skickas till en konservator. Allt kan inte sparas. Enklare järnföremål som spikar till exempel sparas oftast bara ett urval av. Det är för dyrt att konservera allt och okonserverat järn rostar snabbt sönder. Så småningom, när rapporten om utgrävningen är publicerad, förs fynden över till ett museimagasin. Där kan forskare studera dem och ibland visas fynden i en utställning. ■

Massor av jord som inte har något med arkeologi att göra behöver oftast tas bort innan man börjar undersöka själva fornlämningen.

Det är viktigt att hålla reda på var allting hittas. Ibland ritas man planer och kartor för hand men oftast mäts allting in med mätinstrument. Sedan gör man planerna i datorn.

Metalldetekteraren lyssnar efter signaler samtidigt som arkeologerna med hjälp av grävmaskin tar fram en grav.

Här undersöks det sotiga brandlagret (kremeringsresterna) i en järnåldersgrav.

Delar av jorden hålls i finmaskiga säll och sköljs igenom med vatten så inte små fynd missas. I närbild: Jorden har sköljts bort och kvar i sället ligger brända djur- och människoben från en grav.

FYRISLUND

Det är ett ganska romantiskt namn egentligen, tänk Fyrisåns glittrande vatten och sköna gröna lundar. Men Fyrislund idag förknippas väl mest med köplador, kontor, industrier, laboratorier, raka vägar och nya bostadskvarter. En utkant som är full av byggprojekt. Det sista är faktiskt en beskrivning som passar riktigt bra även när man vill beskriva Fyrislund i forntiden. Vi återkommer till det!

Namnet *Fyrislund* låter ju gammalt, men det är ett påhittat namn från mitten av 1800-talet. Det var ägarna till gården Gnista som ville byta till Fyrislund istället. Kanske tyckte man att det lät finare. Namnbytet godkändes av Kammarkollegiet 1855 med förbehållet att Gnista fortfarande skulle användas i officiella sammanhang. Det blev ändå Fyrislund man använde, och när Pharmacia på 1970-talet köpte upp Fyrislunds gård och området började förändras kom namnet snart att användas om hela stadsdelen.

Fyrislunds gård finns kvar och är en fin liten miljö mellan kontors- och industri-lokalerna. Här bedrivs förskoleverksamhet idag.

En vikingatida Fyrislundsbo! Han var 170 cm lång och medel-ålders eller äldre när han dog. Han blev begravd i närheten av Gnista. Foto: Sofia Prata, SAU.

Inspirationen till gårdens namn fann man nog lite varstans. Fyris var populärt på 1800-talet inte minst bland romantiska Uppsalastudenter som skrev och sjöng om Fyrisån och Fyrisvallarna. Vad man kanske inte visste var att Fyrisån var ett namn som hade lanserats på 1600-talet, av uppsalabon och universalgeniet Olof Rudbeck, han som hävdade att Sverige var det forna Atlantis. Dessförinnan hade ån inte bara ett annat namn, utan ganska många. Det kan man se på gamla kartor och i arkivuppgifter. Ån bytte namn vartefter den flöt förbi olika platser och kunde till exempel heta Ulva ström, Gamla Uppsalaån, Salaån, Björkbyån eller Bålingeån. Ofta kallades ån just bara

ån enligt fornforskaren Olof Verelius, som var Rudbecks vän och kollega.

Rudbeck hämtade namnet Fyris från medeltida isländska och norska källor. Där kunde man läsa om forntida sveakungar och slag som ägt rum vid Uppsala. En viktig källa var Snorre Sturlussons *Ynglingasaga* om kungarna i Ynglingaätten. Sagan beskriver hur kung Domar efter sin död i Uppsala fördes till Fyrisvallen och brändes på åstrandens. Ynglingasagan var Snorres bearbetning av den flera hundra år äldre dikten *Ynglingatal*, där skalden Tjodolf av Hvin diktat om hur Domar brändes *vid fjri*. Andra källor berättade om ett stort slag *vid fyris vallar*.

Fyrisån på en karta i Olof Rudbecks verk *Atlantica*. Kopparstick år 1679. Karta: ALVIN (Public domain).

Var Fyrisvall egentligen låg var omdebatterat bland antikvarierna på Rudbecks tid. En plats som pekades ut var vid Fyrisån söder om Uppsala, en annan var vid storhögarna i Gamla Uppsala. Riksantikvarien Johan Peringskiöld tycks ha ansett det första. 1710 beskrev han en runsten som hittats i trakten av Gnista. Runstenen är försvunnen sedan länge och vad som egentligen stod ristat på den är osäkert. Peringskiöld menade i alla fall att texten på stenen handlade om Styrbjörn ”som blef här på *Fyriswall* slagen av sin Faderbroder konung Erik Segersälle”.

Idag tror ortnamnsforskare och historiker att de gamla källornas uppgifter faktiskt kan ha verklighetsbakgrund, och att den plats de berättar om är *Föret*. *Föret* betyder ungefär ”där man färdas” och avsåg från början den stora havsfjärd som under forntiden bredde ut sig söder och väster om Uppsala. Att *Föret* sedan blev *Fyris* beror helt enkelt på ett språkligt missförstånd. Islänningarna uppfattade ö som y, och eftersom Rudbeck ansåg att de isländska medeltida skrifternas stavning måste vara den rätta skrev han likadant.

Det som gjort sådant intryck att vikingatidens skalder diktade om *fyris vallar* tycks ha varit en dramatisk krigshändelse. Det finns flera indicier. I Östergötland står en runsten som berättar om hur den djärve kämpe Åsmund ”föll på *Föret*” (på runstensspråk står det *fial a furi*), och det finns uppgifter om ett danskt krigståg som riktade sig mot Uppsala i slutet av 900-talet. Enligt källorna leddes hären av

Styrbjörn som utmanade sin farbror Erik Segersäll om tronen. Slaget ska ha varat i flera dagar. Skånska män som deltagit i striden fick ärorika runstenar resta över sig för att de ”inte flydde vid Uppsala”.

Namnet Fyrislund har alltså en intressant historia, men har bara indirekt med Fyrislunds forntid att göra. Vad området kallades under forntiden kan vi inte veta, om det ens hade något särskilt namn. ■

Runa	Ljud	
ƿ	f	f, v
u	u	u, o, y, ö, (au, öy), v (w)
þ	þ	þ (th), ð (dh)
o	o	o, (nasalt) ā (och nasalt ä)
r	r	r
k	k	k, g, nk, ng
h	h	h, gh
n	n	n
i	i	i, e, ä, (äi), j
a	a	a, ä
s	s	s
t	t	t, d, nt, nd
b	b	b, p, mb, mp
m	m	m
l	l	l
R	R	R (i, e, ä, y)

Runsten som funnits i Gnista. Utifrån teckningen från 1709 kan man läsa ”Ingvar och Trofast och Husrik (Osrik?) lät resa sten efter den gode ’drängen’ Styrbjörn”.

Illustration: Wikimedia Commons (Public domain).

Tänk att en runsten i Östergötland bidragit till att ge namn åt Fyrislund! Stenen förmedlar en rätt sorglig historia: "Gode bonden Gulle fick fem söner. Föll på Föret djärve kämpen Åsmund, ändades Assur österut i Grekland, blev på Bornholm (?) Halvdan dräpt. Käre blev död vid udden (?), död är också Boe. Torkel ristade runorna."
Foto (bearbetat): Wikimedia Commons, (CC BY-SA 3.0).

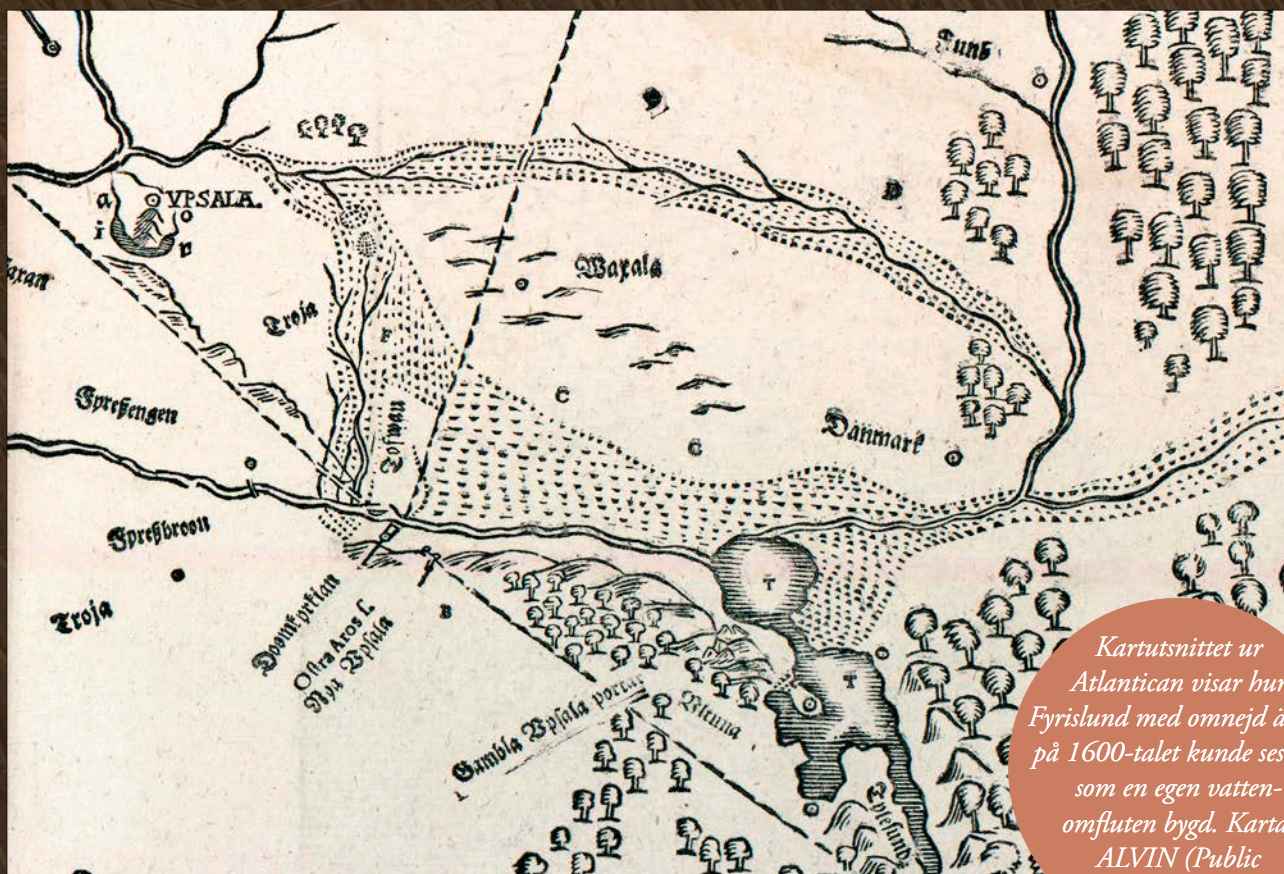

FYRISLUND ELLER DANMARK?

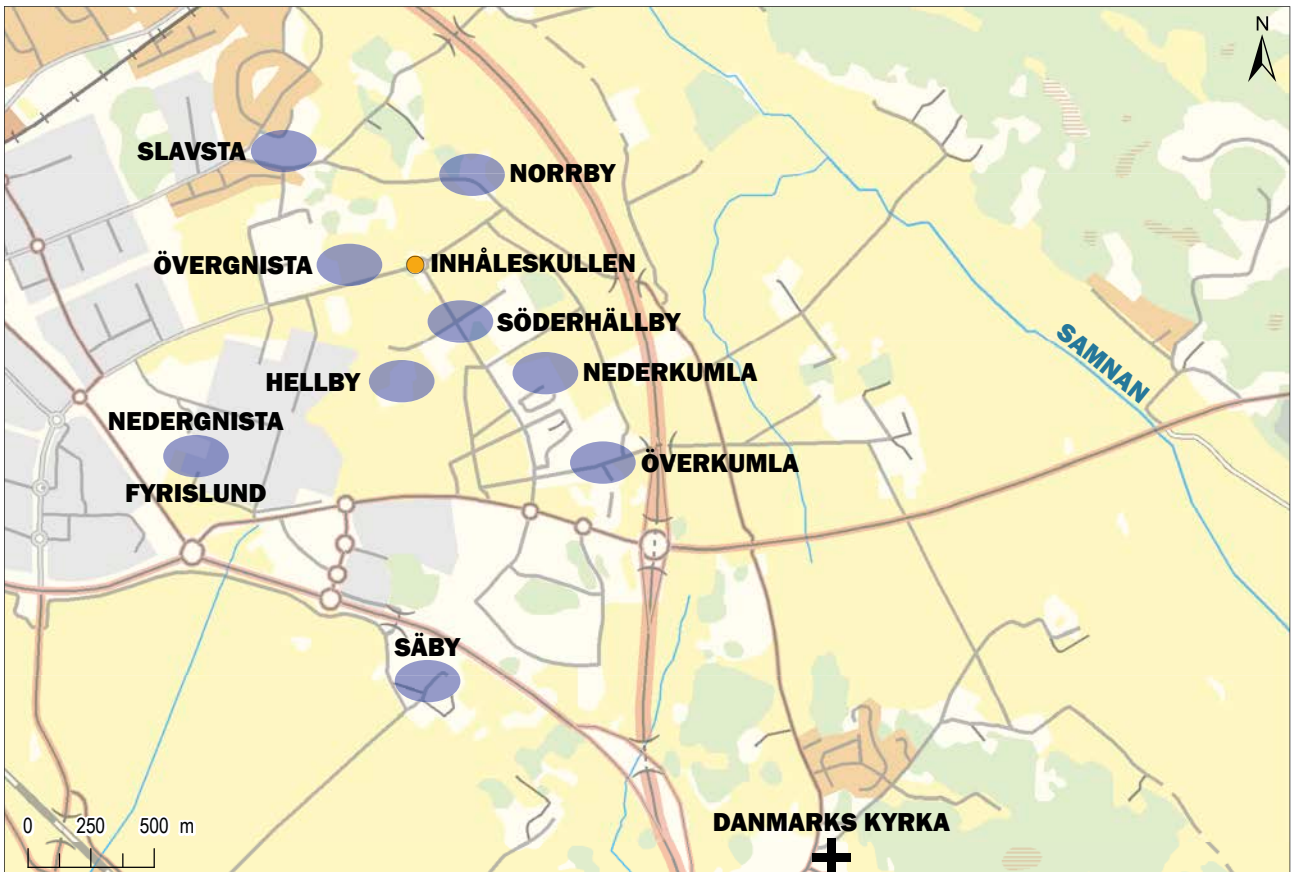
Innan vi tittar närmare på Fyrislunds forntid ska vi bestämma en sak, nämligen vad vi här menar med Fyrislund. Störst roll spelar den moderna stadsdelens utbredning och de arkeologiska undersökningar som har gjorts på grund av den. Undersökningarna har förstås inte med något särskilt forntida territorium att göra. Men arkeologin har avslöjat att området faktiskt haft en speciell utveckling och karaktär som skiljer sig från andra delar av Uppsalaområdet. Det vi idag kallar Fyrislund var även i forntiden, åtminstone tidvis, något av en utkant full av nya projekt och nybyggare. Det har i sin tur, åtminstone delvis, att göra med landskapets särskilda förutsättningar: ett låglänt flackt område som sent steg upp ur det vatten som istidens nedsmälta ismassor lämnat efter sig, och som länge var naturligt avgränsat av fjärdar, vattendrag och sankmarker. Hela stenåldern och en stor del av bronsåldern, många tusen år, hann passera innan

landet steg ur havet. Och det tog ganska lång tid innan folk flyttade hit. Gårdarna och byarna förblev ganska små, och man bodde liksom alltid en bit bort från viktigare platser som Gamla Uppsala och Östra Aros, som senare blev Uppsala.

Var den här lite speciella karaktären något man uppfattade själv, om man levde här på forntiden? Det är nog troligt. Hela den flacka landtunga som under sen bronsålder och järnålder reste sig ur havet och omgavs av grunda vikar, senare Samnans och Sävjaåns dalgångar, kan faktiskt ha haft ett namn: Danmark (som den medeltida kyrksocknen sedan fick heta). *Dan* betydde ungefär sankmark, lågland, och efterleden *mark* stod för gräns, obebyggt land, utmark. Den sank utmarken alltså. Förmodligen myntades namnet av folk i Vaksalaområdet. De hade en längre historia, och kunde vid den här tiden se nya landområden stiga upp ur havet i sydöst. ■

Kartutsnittet ur *Atlantica* visar hur Fyrislund med omnejd ännu på 1600-talet kunde ses lite som en egen vattenomfluten bygd. Karta: ALVIN (Public domain).

Kartan visar vad vi här menar med Fyrislund, området mellan staden och E4:an där ett stort antal arkeologiska undersökningar ägt rum de senaste årtiondena. Terrängkartan, skala 1:30 000. Lantmäteriet (CC0).

Kartan visar hur det såg ut när havsytan stod 20 meter högre än idag, någon gång under perioden 1400–1000 f.Kr. Fyrislund var vid denna tid nästan helt täckt av vatten. Kyrkorna är utsatta för att det ska bli lättare att orientera sig. Skala 1:100 000. Lantmäteriet (CC0).

BRONSÅLDER

1700–500 F.KR.

I SLUTET AV BRONSÅLDERN VAR STORA DELAR AV FYRISLUND FORTFARANDE TÄCKTA AV HAVSVATTEN. SAKTA FÖRVANDLADES SPRIDDA HOLMAR OCH SKÄR TILL ALLT STÖRRE ÖAR OCH SÅ SMÅNINGOM EN SAMMANBUNDEN HALVÖ. HÄR FANNS RIKA RESURSER FÖR BOSKAPSSKÖTSEL, JAKT OCH FISKE. DE FÖRSTA BOSÄTTARNA FLYTTADE SNART IN. MED SIG HADE DE BOSKAP OCH UTSÄDE, KUNSKAPER OCH TRADITIONER FRÅN BYARNA DE KOM FRÅN. SPÅREN DE LÄMNAT BESTÅR AV HUS, ELDSTÄDER, KOKGROPAR OCH EN KULTPLATS MED MÄRKLIGA GRAVAR.

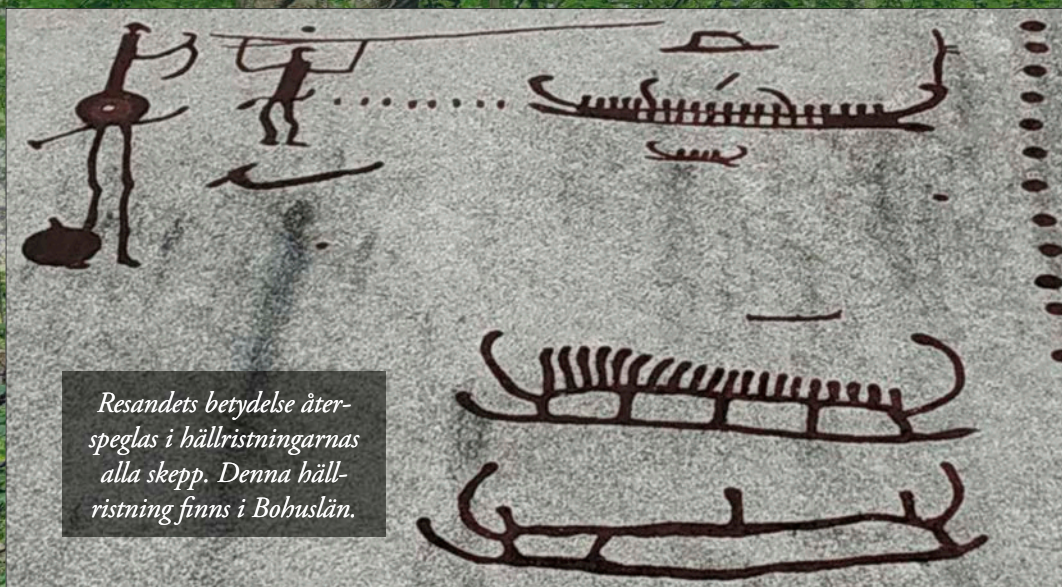

BRONSÅLDER I FYRISLUND

I slutet av bronsåldern var stora delar av Fyrislund fortfarande helt täckta av havsvatten. Hade man kommit hit då hade man mötts av en långsmal halvö, ganska låg men med en del lite högre bergknallar och moränkullar som stack upp mellan djupt inskurna vikar, små sjöar, sumpiga träsk och fuktiga strandängar med starr, vass och älggräs. Här och där fanns dungar av lövträd som al, lönn, alm, lind, ek och hassel men också enstaka barrträd. För att nå halvön från väster fick man först paddla sin kanot

över en stor fjärd. Öster om halvön fanns en smal havsvik, som senare skulle grundas upp och bli till ån Samnan.

Halvön var resultatet av en snabb landhöjning, som under de senaste femhundra åren hade förvandlat ett fåtal spridda holmar och skär till allt större öar och så småningom en sammanbunden halvö. Enligt den senaste forskningen låg havsnivån tjugo meter högre än idag någon gång under perioden 1400–1000 f.Kr. och 15 meter över dagens nivå mellan 800 och 500 f.Kr. ■

*Bronsålderns
klimat var varmare
än idag och lövskogar
med alm, lind,
ek och hassel
frodades.*

Kartan visar hur det såg ut när havsytan stod 15 meter högre än idag, när man så sakteliga började bosätta sig i Fyrislund. Kyrkorna är utsatta för att det ska bli lättare att orientera sig. Skala 1:100 000. Lantmäteriet (CC0).

BRONSÅLDER

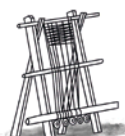
Bronsåldern (1700 till 500 f.Kr.) kallas så för att den hårda, guldglänsande metall man får fram genom att blanda koppar och tenn blev så viktig vid den här tiden. Jakten på metallerna skapade vidsträckt kontaktnät där koppar, tenn, brons, guld, bärnsten, salt, pälsar och annat cirkulerade som handelsvaror och prestigefulla gåvor, eller för den delen krigsbyten. Långväga resor underlättades av klimatet, som i södra Skandinavien var ungefär som i dagens Sydfrankrike. Hövdingadömen växte fram, med en elit som styrde varuströmmarna och lät sig begravas i storhögar och rösen tillsammans med dyrbara föremål.

1800 f.Kr. 500 f.Kr.

0

400 e.Kr.

550 e.Kr.

800 e.Kr.

1050 e.Kr.

1500 e.Kr.

BRONSÅLDER

FÖRROMERSK JÄRNÅLDER

ROMERSK JÄRNÅLDER

FOLKVANDRINGSTID

VENDELTID

VIKINGATID

MEDELTID

DE FÖRSTA BOSÄTTARNA

Folk slog ner sina bopålar så snart det var möjligt, verkar det som. Spår av två bosättningar har hittats på vad som då var halvöns västra sida. Man hade valt en lugn plats bakom ett par skyddande höjder några hundra meter från fjärden i väster och med en liten vik eller lagun i öster. På den ena boplatsen byggdes en mindre gård med ett bostadshus och ett förråds- eller fåhus. På gårdsplanen fanns kokgropar och eldstäder. Det var en självklarhet att laga maten utomhus, för kokgroparna kunde ju inte gärna grävas ner i golven inomhus och man hade vare sig skorsten eller fönster som kunde släppa ut rök och stekos. På den andra boplatsen fanns bara ett hus, som istället var uppdelat i en bostadshalva och en förråds- halva. Varför de första bosättarna byggde på olika sätt är svårt att veta, spåren av hur de levde är för få. Kanske var hushållen hopsatta med olika slags folk, eller så hade de olika sätt att livnära sig. Det kan också ha skiljt en del i tid mellan de två gårdarna.

Vete av bronsålderstyp, så kallat emmervete.

Foto: Viggo Lundberg, Gunnes gård.

Säkert var de allihop mångsysslare, precis som senare tiders skärgårdsbönder. Intill två av husen har arkeologerna hittat korn och vete så det är troligt att inflyttarna hade med sig utsäde för att kunna starta små odlingar. De tycks också ha haft både kor och får. Eller getter. Det är svårt att skilja på fårben och getben så i arkeologiska rapporter står det nästan alltid "får/get". Strandängarna var utmärkta betesmarker för nötboskapen och fåren trivdes högre upp i terrängen. Fiskben visar att de som bodde här fiskade i hav och vattendrag. ■

Så här kan husen ha sett ut. Långhus rekonstruerat på Vitlycke museum i Bohuslän.

KOKGROP

En kokgrop i marken kan liknas vid en ugn där kött, fisk eller grönsaker tillagas i sin egen vätska. Gör så här:

Förbered genom att samla in en hög med knytnävsstora stenar. Gräv en rejäl grop i marken. Lägg tätt med stenar i botten. Gör sedan en brasa i kokgropen och låt elden brinna någon timme så att stenarna blir ordentligt upphettade. Du kan också göra en extra eld vid sidan av för att värma de stenar som ska fungera som lock i kokgropen. Under tiden lindar du in köttet, fisken eller grönsakerna i stora blad eller genomfuktad näver, lägg med örter och kanske en klick smör.

När stenarna är tillräckligt heta sprider du ut glöden, det får inte finnas för mycket glöd kvar för då kan nävern eller bladen brännas. Ovanpå kan du lägga mossa eller gräs för att skydda maten mot jord och sot. Lägg ner maten, fyll på med mossa och lägg på ett lock av heta stenar. Täck sedan med jord och torv så att gropen stängs till ordentligt. Sedan är det bara att vänta på att maten blir färdig. Det tar någon timme!

Kokgrop. Illustration: Anna Hed Jakobsson.

FISKOLJA OCH BEGRAVNINGAR

Havets betydelse för de tidiga Fyrislundsborna kan illustreras med ett lite speciellt fynd: ett trankokeri från bronsåldern. Det låg i närheten av de äldsta bosättningarna, på en liten höjd nära den dåtida stranden. När arkeologerna undersökte två stora gropar hittade de en massa fiskben och fiskfjäll från braxen, id och gädda. Fiskfjällen låg samlade i sjok som om groparna innehållit hela fiskskinn och jorden omkring var ovanligt mörk. Det tog en stund innan man kom på varför, men sedan förstod man att färgen berodde på att det hade tillverkats tranolja i gropen. Olja gjord på fisk har nämligen en kemisk sammansättning som gör att jorden svartnar. Tran- eller fiskolja var något av ett universalmedel. Oljan var näringsrik och kunde användas i maten, men man kunde också smörja in läder eller rep med den, och kanske har man kunnat använda den i oljelampor av lera också.

Märkligt nog låg en grav bara sex meter från trankokeriet. En liten bit bort låg två gravar till. Alla var så kallade stensättningar: över gravgömman hade man lagt sten i rundade formationer. Vilka hade begravts

här? Det verkar ju vara en konstig plats att välja, alldeles intill ett trankokeri. De dateringar som gjordes var inte tillräckligt exakta för att man skulle kunna avgöra om gravarna låg här redan när man började använda platsen som trankokeri, eller om tran-tillverkningen skedde samtidigt som man kom hit för att hålla begravningar. Vem vet, kanske smordes de döda med den fina oljan?

Braxen. Foto: Wikimedia Commons (Public domain).

Tände man gravbålen med den? I groparna fanns inte bara fiskrester utan också eldsprängda stenar, mängder av krukskärvor från trasiga hushållskärl, och djurben med märken efter slakt och styckning. Tydligt hade man lagat mat i groparna också, eller åtminstone dumpat överblivna matrester och annat skräp här när oljetillverkningen var färdig. Men det var något

speciellt med de ben som fanns i gropen. Här fanns nästan alla de djur man kan tänka sig att människorna hade på sina gårdar: får, kor, grisar – till och med häst. Så det var nog inte vilken matlagning som helst som ägde rum här. Besökte man sina döda anförvanter och festade tillsammans med dem, hällde fin olja på maten och lämnade sedan efter sig trasiga lerkärl och matrester? Eller offrade man mat till förfäderna?

Motivet kallas "den sörjande kvinnan". Hon har något i knät, kanske en kruka, och gör något med mannens huvud. Hans ben tycks övergå i ett skepp – är han på väg till dödsriket? Ristningen finns i Vitlycke, Bohuslän. Foto: Wikimedia Commons (Public domain).

Den sena bronsålderns gravar innehåller aldrig en hel människas brända ben. Många gånger finns det inga ben alls, konstigt nog, vilket har lett till långa diskussioner bland arkeologer. Är de tomma stensättningarna verkligen gravar? Eller snarare ett slags altare? Frågan är långt ifrån löst. Här var det bara två av stensättningarna som innehöll människoben, och i den ena fanns bara fem små benbitar.

I graven med lite mer ben kunde man se att de kom från två vuxna personer, en kvinna och en individ vars kön inte kunde bestämmas. De är nog de tidigast inflyttade Fyrislundborna man hittat än så länge! Som gravgåvor hade de fått med sig delar av ett får, en gräsand, två bronsnålar och en malstenslöpare. Malstenar är vanliga fynd i gravar från bronsålder och äldre järnålder. Man tror att de användes för att krossa de kremerade benen innan de lades i graven, och att stenarna sedan blev tabu eller extra värdefulla och därför också fick följa med. En annan idé är att människorna liknade de dödas ben vid säden som man malde till mjöl, och därmed gav näring och liv. Det skulle kunna förklara att man hittar så lite ben i gravarna. Benkrosset kan ha försvunnit med tiden, lösts upp. Men det är inte så troligt ändå, för bränt ben är motståndskraftigt. Så kanske lade man bara en liten del av benen i gravarna. Resten spreds i fiskevattnen och på åkrar för att låta livskraften gå tillbaka och på så vis försäkra sig om god fångst och skörd. ■

Så här kan det se ut när man hittar brända ben i en grav. Just de här är dock från en bronsåldersperson i Vallentuna.

Med den så kallade löparen krossade och malde man fröer och sädeskorn – och kanske också de dödas ben.

Pincett av brons från en av de undersökta gravarna, bruten i två delar. Brons var dyrbart. Koppar och tenn som behövdes för att göra brons måste hämtas från brittiska öarna eller kontinenten. Man kunde förstås också gjuta om bronsföremål man redan hade. Bronsgjuterier har hittats i Bredåker och Gamla Uppsala, var det därifrån pincetten kom? Foto: Upplandsmuseet, Digitalt museum (CC BY-NC-ND).

VARIFRÅN KOM DE FÖRSTA FYRISLUNDSBORNA?

De första bosättningarna i Fyrislund tycks inte ha levt vidare särskilt länge. Kanske flyttade man till en bättre plats i närheten, det vet vi inte, än så länge har inga andra boplatser från bronsåldern hittats i Fyrislund. Däremot fanns det stora bosättningar i omlandet, bland annat i området där Vaksala kyrka ligger sedan medeltiden, eller 3–4 kilometer österut vid det som idag heter Åkerby och Locksta, och bortåt Funbo.

Skillnaden mellan dessa områden och Fyrislund berodde på effekterna av inlandsisen och den efterföljande landhöjningen. Eftersom landet höjt sig över

havsytan långt tidigare där än i det låglänta Fyrislund hade det helt enkelt funnits mer tid att etablera sig och låta bebyggelsen växa till. Likadant var det i trakten av Gamla Uppsala, och i Håga åtta kilometer västerut. Där hade det redan flera hundra år tidigare härskat en mäktig hövding som blivit begravd i en väldig gravhög. Fyrislund var då bara några holmar och skär mitt ute i en stor fjärd.

Även om det dröjde innan fler människor flyttade till Fyrislund så vistades man utan tvivel i området. Säkert bodde man inte så långt härifrån. På flera platser har arkeologer hittat spår efter

Snitt genom en skärvestenshög i Vaksala. Där finns över 200 stycken, i Danmarks socken bara en. Skärvestenshögar är knutna till bosättningar och tycks ha haft vissa rituella funktioner. De består av skörbränd sten och i dem hittar man ofta gjuteriavfall, malstenar, krukskärvor, djurben, och ibland mänskliga kvarlevor. Den spräckta stenen kan symbolisera elden som behövs för att gjuta brons, tillaga mat och bränna de döda. Den svartgula staven framför högen är 1 meter.

Hågahögen är sju meter hög och 45 meter tvärs över. Man får resa ner till Danmark, norra Tyskland eller Polen för att finna högar av motsvarande storlek och rikedom. Hövdingen i Håga hade säkert kontakter där. När Hågahögen undersöktes 1902–1903 fann man rester av en spektakulär begravning och mer guld än i någon annan skandinavisk bronsåldersgrav. Foto högen (bearbetat): Johan Jönsson, Wikimedia Commons (CC BY-SA 3.0). Foto föremål: Sören Hallgren, Statens historiska museer (CC BY).

människor som gjort upp eldar och lagat mat. De som stannat till här för att vila och äta kan ha varit herdar som vallat boskap, folk som samlat växter och bär eller kommit hit för att fiska. De har också vadat omkring i strandkanterna och fångat fåglar. Kvarlämnade ben visar att de fångade gräsand, prutgås, kricka och rödbena, troligen med nät eller snara. Benfynd visar att även större villebråd jagades, som älg, rådjur och bäver.

Eldstäderna arkeologerna hittat kan också ha haft andra funktioner. Ett förslag är att man gjorde upp eldar för att muta in områden och visa vem som hade rätt till en viss plats. Så gjorde de första bosättarna, landnamsmännen, på vikingatidens Island. De kunde tända eldar kring områden de gjorde anspråk på. Man kan också tänka sig att folk vandrade ett stycke bort från sina gårdar för att tända eldar av mera mystiska skäl. Som besvärjelser för att landet inte skulle sjunka tillbaka i havet kanske, ungefär som Tjelvar. Tjelvar var enligt den forntida Gutasagan den som först förde eld till Gotland och på så vis förhindrade att ön försvann under havsytan igen. ■

Foto: Sven Rosborn, Wikimedia Commons (CC BY-SA 3.0).

Foto: Dirk Beyer, Wikimedia Commons (CC BY-SA 3.0).

HIN HÅLES KULLE

Inhåleskullen står det fortfarande på en del kartor, men numera ligger det en rondell där och förbinder Rapskatan och Söderhällbygatan. Inhåleskullen är ett märkligt namn. Det kommer av Hin håle, det vill säga "han den hårde". En omskrivning för djävulen.

När och varför man började kalla den lilla höjden för Hin håles kan man undra. Kanske svor man för att kullen låg i vägen för plojen, men det gjorde ju många steniga höjder utan att få sådana namn. Eller fanns det vaga minnen av att det var något alldeles speciellt med just den här bergknallen? Bleka hågkomster av hedniska riter som inte borde accepteras av kristna människor? Omöjligt är det inte, för på Inhåleskullen har arkeologer hittat märkligheter från en mycket lång tid. Fynden från järnåldern och vikingatiden återkommer vi till (se t.ex. sidan 28 och 96).

Kullen var inte stor men måste ändå ha dragit blickarna till sig i den flacka omgivningen. Vågorna sköljde fortfarande in över de lägre delarna när man tog den i bruk. Just den omständigheten kan ha varit en viktig anledning till att platsen blev så betydelsefull. Det verkar nämligen som om bronsålderns människor ansåg att platser där olika naturelement möttes var särskilt heliga, till exempel där berg och stenblock mötte vatten och källflöden. Här vid Inhåleskullen uppstod dessutom jorden bokstavligen ur havet, för landhöjningen gick fort vid den här tiden. Inom mannaminne hade en liten kobbe i havet förvandlats

Inhåleskullen 2010, före undersökningarna. Foto: Per Frölund, Upplandsmuseet (CC BY-NC-ND 4.0).

till sydspetsen av en ganska stor och stadigt växande ö. Det var förstås naturens krafter som låg bakom detta, men för bronsålderns människor var det nog andra krafter i görningen också.

Vad gjorde man här då? De arkeologiska fynden avslöjar en del, men en svårare nöt att knäcka är förstås varför, och här måste vi gissa lite. Vi kan se att folk kom hit till den steniga höjden vid vattnet, samlade ihop stenar, och kånkade dem uppför backen till en plats där det redan naturligt låg stenblock. Där användes stenarna för att forma låga oregelbundna stensättningar – gravar.

*En medeltida
djävul från Södra Råda
kyrka i Västergötland.
Foto (bearbetat): Sven
Rosborn, Wikimedia
Commons, (CC BY-
SA 3.0).*

En av bronsåldersgravarna, en blockgrav, på Inhåleskullen. Foto: Katarina Appelgren, Riksantikvarieämbetet UV-Mitt.

Gravarna kunde, troligen helt avsiktligt, knappt urskiljas bland all naturlig sten. Därför är det osäkert hur många det fanns, men ungefär sex till åtta stycken. Där de låg hade man fri utsikt mot havet i väster och söder och man kan tänka sig att det ofta blåste friska vindar här. Just sydväst tycks ha varit ett betydelsefullt väderstreck under bronsåldern. Ben hittas oftast i den sydvästra delen av gravarna, till exempel. Hade det med den nedgående solen att göra?

Det fanns mer som antyder att platsen var betydelsefull, till exempel alla eldstäder som låg runt gravarna. Varför eldade man? Det är inte ovanligt att hitta eldstäder i närheten av gravar, kanske för att man tillredde måltider i samband med begravningar. Eller så ville man lysa upp platsen. Särskilt kvällstid skulle brinnande eldar synas på långt håll både från sjösidan och det flacka omlandet, så kanske var avsikten att visa att den här kullen tillhörde någon. Eldarna kan också vara spår av heliga riter, för precis som berget, stenarna och vattnet var elden ett betydelsefullt element i bronsålderns tankesystem.

Högt upp i backen nära kullens krön stod en flera meter hög trästolpe. Spåren av den syntes som ett stort stolphål, en meter brett och lika djupt, fyllt med stora stenar som stöttat stolpen. Vi kan bara gissa dess funktion: en slags totempåle? Eller en symbolisk världspelare som band ihop jorden med himlavalvet? Var stolpen snidad och bemålad med mytiska figurer och andra utsmyckningar?

Konstigt nog var det bara tre av stensättningarna som innehöll människoben. I de övriga hittades absolut ingenting, förutom en enda liten krukskärva.

Är mannen med hammare eller yxa en föregångare till asaguden Tor? Runt honom kretsar människor, djur, fåglar, träd, skepp, en plog och en hästdragen vagn med en sol. Hällristningen finns i Bohuslän. Foto: Wikimedia Commons (CC0).

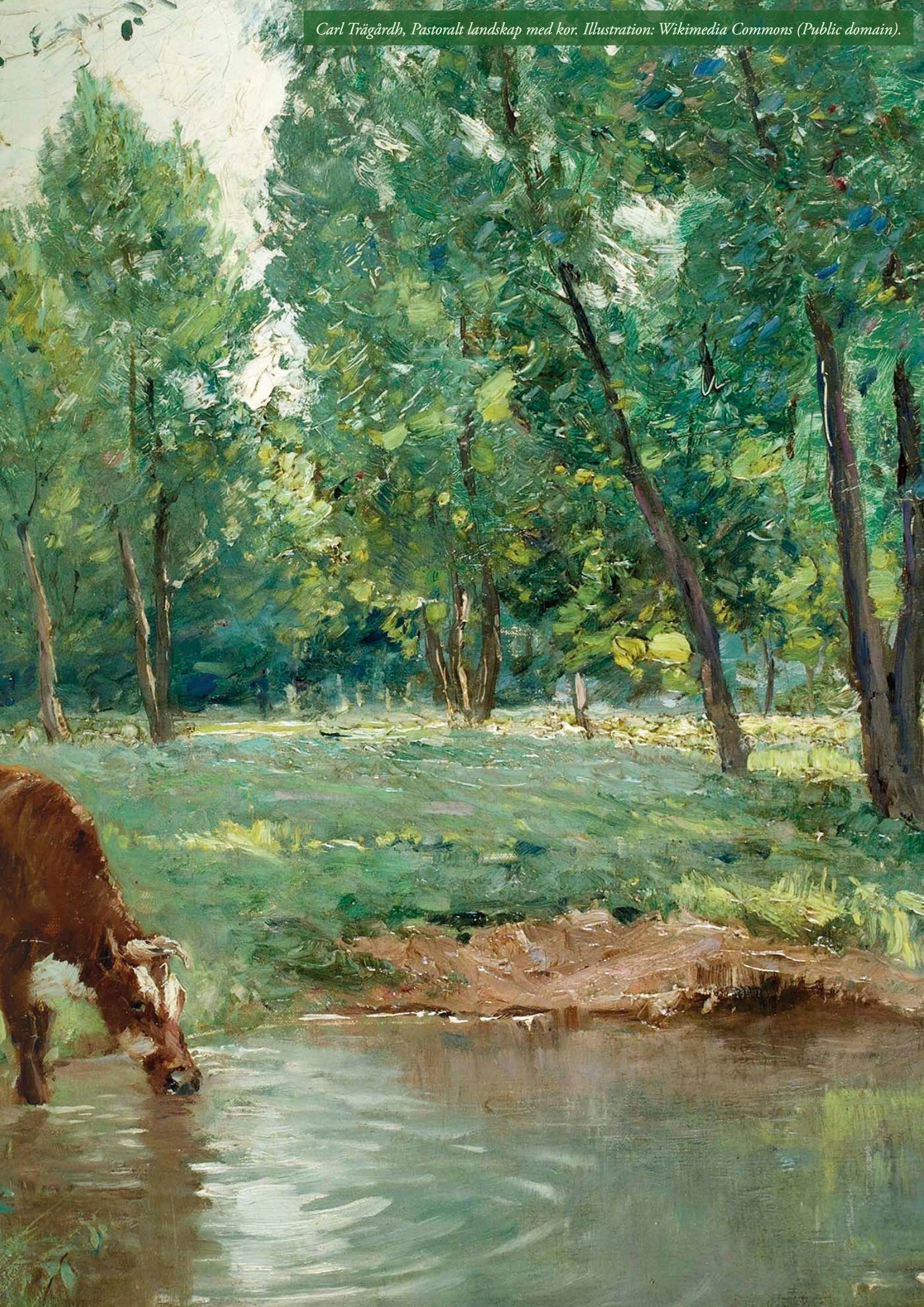
Det var dessutom så att ingen av gravarna innehöll alla benen från en människa, i en av dem fanns bara en bensmula. Trots det kunde osteologen se att den brända benbiten kom från en vuxen person.

De ibland mikroskopiskt små benmängderna i gravar från sen bronsålder är ett huvudbry för forskarna (som vi redan berättat på sidan 21). Än så länge vet väldigt lite om varför. Vi vet inte ens om de döda brändes i sin helhet, eller om man rentav styckade dem först. Det som nästan alltid hittas är skallen. Som i många kulturer verkar huvudet ha haft ett särskilt värde. Skallen, eller delar av den, ville man tydligen lägga ner i jorden eller bland stenar. Kanske spred man ut resten av människan i havet, eller på åkern, liksom återförde henne till naturens olika beståndsdelar? ■

FÖR- ROMERSK JÄRNÅLDER

500 F.KR. – ÅR 0

I JÄRNÅLDERNS BÖRJAN VERKAR OMRÅDET KNAPPT HA VARIT BEBOTT, MEN NÅGRA AV TRAKTENS BOSKAPSKÖTARE OCH BÖNDER HAR FORTSATT ATT ANVÄNDA KULTPLATSEN PÅ INHÅLESKULLEN. NYA OCH ANNORLUNDA GRAVAR BYGGS, KANSKE ÄR DET EN FÖRANING OM ATT OMRÅDET FÅR NY BETYDELSE NÄR ALLT FLER FLYTTAR IN UNDER FÖLJANDE ÅRHUNDRADEN?

BEGRAVDA I STENKAMMARE

Vi ska fortsätta berättelsen om Inhåleskullen (förra avsnittet). Det fortsatte nämligen att hända intressanta ting där. Med tiden verkar man emellertid ha börjat tänka lite annorlunda både om platsen och om de döda som begravdes på kullen. I början, under bronsåldern, spred man ut de dödas brända och sönderdelade ben bredvid block och under knappt synliga stensättningar, som om de döda diskret fördes tillbaka till naturen. Nu gjorde man ganska tvärtom.

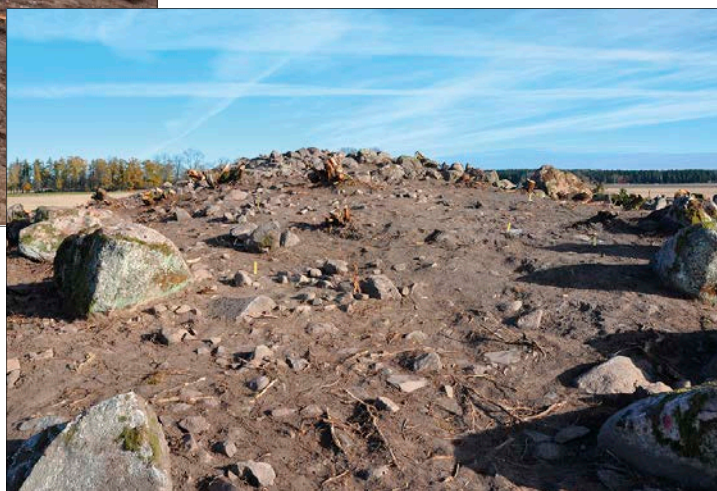
Någon gång mellan 400 och 200 f.Kr. lade man tre gravar kant i kant på kullens krön. De byggdes så att de syntes mycket väl, och de tycks särskilt ha vänts mot norr, det vill säga in mot land. Det var nytt, för tidigare var ju allting på kullen vänt mot sydväst, ut

mot sjön. Betyder det att jorden och betesmarkerna hade blivit viktigare än havet? En viktig skillnad var också att de döda inte kremerades utan placerades obrända i gravarna.

De tre nya gravarna lades så att de tillsammans med äldre gravar, hopsamlade stenar och naturliga block bildade ett avgränsat rum under bar himmel. Förmodligen var detta rum heligt och rituellt laddat. Stenar markerade ingången och innanför var marken stenfri. På insidan fanns heller inga eldstäder. Allt eldande ägde rum utanför. Mitt på platån kan den höga uppresta stolpen ha stått. Visserligen talar mycket för att det var under bronsåldern som stolpen restes, som vi redan skrivit (se sidan 25), och i så fall fanns den förstas inte kvar längre. Men det är också möjligt

Kröngraven. Om man kisar lite kan man nästan ta de ljusa industri-lokalerna i bakgrunden för havsranden. Foto (bearbetat): Anton Seiler, Riksantikvarieämbetet UV-Mitt.

Ett avgränsat rum under bar himmel, förmodligen heligt och rituellt laddat. Foto (bearbetat): Anton Seiler, Riksantikvarieämbetet UV-Mitt.

1800 f.Kr.	500 f.Kr.	0	400 e.Kr.	550 e.Kr.	800 e.Kr.	1050 e.Kr.	1500 e.Kr.
BRONSÅLDER	FÖRROMERSK JÄRNÅLDER	ROMERSK JÄRNÅLDER	FOLKVANDRINGSTID	VENDELTID	VIKINGATID	MEDELTID	

att det var först nu som man reste stolpen. En besökare skulle få gå uppför slutningen, passera eldarna, fortsätta in mellan stenarna till den plana och stenfria ytan, och gå runt den höga stolpen för att nå fram till gravarna högst upp och längst bort mot norr. Där kunde han eller hon tala med de döda och kontakta högre makter.

Inne i gravarna fanns små kistlika stenkammare för de döda. När arkeologerna undersökte gravarna visade det sig emellertid att benen var så omrörda och tillstökade att det till och med var osäkert om hela människorna hade begravts. Det framgick sedan, när alla benrester daterats med kol-14, att gravarna hade återanvänts flera århundraden senare. Men det kan heller inte uteslutas att man redan från början bara begravde vissa utvalda kroppsdelar. Benen från den här tiden kom från minst fyra personer. I en grav fanns skelettdelar av en man i 30-årsåldern, men också lite brända ben från en ung kvinna. Intill låg en malsten i miniatyr, som en slags fortsättning på bronsålderns traditioner. Dessutom fanns flera obrända kotänder i graven. Graven intill innehöll skelettdelar från två vuxna personer. I den tredje graven fanns en gravkammare men inga ben alls, troligen för att graven blivit plundrad.

Vilka var människorna som begravdes på kullens krön under förromersk järnålder? Någon närbelägen bebyggelse från denna tid har inte hittats. Troligen

Foto: Viggo Lundberg, Gummes gård.

Det låg kotänder i en av gravarna från förromersk järnålder. Var kon helig? I alla fall var hon viktig för överlevnaden.

bodde de rätt nära ändå. De väl synliga gravarna högst upp på kullen byggdes förmodligen av människor som hade fått upp ögonen för de vidsträckta och frodiga betesmarker som med allt större arealer steg upp ur havet just här, och gravarna kan ha markerat ett särskilt anspråk på marken. Det är ändå inte säkert att vi ska tänka i termer av äganderätt eller revir. Betesmarkerna användes gemensamt och boskapen strövade runt utan att hållas innanför särskilda gränser och hägn. Istället kan det ha handlat om beskydd. Människorna i de tre gravarna var nog särskilt utvalda att representera en större grupp människor som levde i området. Kanske brukade de ha hand om riterna på höjden, och utsågs därför att även efter döden vaka över de första bosättarna och deras livsviktiga boskap och betesmarker. ■

När runalfabetet utvecklades några hundra år senare kom f-runan att kallas fehu (senare fē, fā), ett ord vars grundbetydelse är boskap men också betydde rikedom och fruktbarhet.

FÖRROMERSK JÄRNÅLDER

Perioden mellan 500 f.Kr. och Kristi födelse kallas förromersk järnålder. Begreppet kom till när 1800-talets arkeologer delade in forntiden i perioder och helt enkelt gav denna tid namn i förhållande till den efterföljande så kallade romerska järnåldern (0–400 e.Kr.).

Den romerska järnåldern var rik på fina brons- och glaskärl, statyetter och mynt som kommit till Skandinavien från det romerska riket, medan fynden från den förromerska järnåldern var betydligt färre och enklare.

En förromersk dräkt. Men egentligen var kjolen blå och sjalen röd. Den rostbruna färgen beror på att kläderna legat i en sur mosse, Huldremose i Danmark, i över 2000 år. Foto (bearbetat): Nationalmuseet Danmark (CC BY-SA 3.0).

ROMERSK JÄRNÅLDER

0–400 E.KR.

ÅRHUNDRADENA EFTER ÅR 0 ÄR KLIMATET MILT OCH BEHAGLIGT. BEBYGGELSEN TÄTNAR OCH SNART STIGER RÖKEN FRÅN MÅNGA GÅRDAR OCH HUS, FLER ÅKRAR ODLAS UPP OCH FÅR OCH KOR TRÄNGS PÅ BETESMARKERNA. VI VET ALLTMER OM MÄNNISKORNAS LIV OCH VAD DE TRODDE PÅ, DERAS MAT, HANTVERK OCH CEREMONIER. FRÅN FÖRSTA ÅRHUNDRADET KOMMER ETT AV DE ALLRA TIDIGASTE FYNDEN AV TAMHÖNS I HELA UPPLAND. MEN VARFÖR OFFRADE MAN HÄST- OCH ÄLGBEN I BRUNNAR?

Tolkning av första tiden på en boplats i Kumla. Ett hus är på plats och ett nytt håller på att byggas. I bakgrunden syns grannbosättningen vid Söderhällby. Illustration: Sverker Holmqvist, Arkeologikonsult.

*Sverker
2019*

BÖNDERNAS TID

Någon måste ha sett potentialen: massor av ny mark där man kunde låta djuren beta av den frodiga vegetationen, bygga hus och odla säd och grönsaker. För det är ju ingen naturlag att ny bebyggelse etableras bara för att ny mark stiger över havsytan, vilket det fortfarande gjorde. Det måste till människor som tycker att bosättning är en bra idé, och det måste finnas människor som kan flytta in. Och in flyttade de!

Fyrislund bebyggdes nu i rask takt. Hade man någon gång under, säg 200-talet e.Kr., klivit upp på en av höjderna i det flacka landskapet hade man kunnat se röken stiga från många hus, för nu hade det blivit tätt mellan gårdarna. De låg med tvåhundra till några hundra meters avstånd från varandra i ett bälte kring havsviken i väster. De gårdar som hade närmast till vattnet låg bara några hundra meter från stranden, de som bodde längst bort fick gå en dryg kilometer för att nå viken. Man bodde med andra ord nära varandra, att gå en kilometer på en upptrampad stig tar inte mer än en kvart.

Hur gick det till när Fyrislund fylldes av gårdar? Vem tog initiativet, och vilka nappade på idén? Vi vet inte. Men området kom att få en egen karaktär som skiljer sig en del från andra platser från samma tid.

Några timmars ritt från Fyrislund

En mil norr om Fyrislund och fem kilometer norr om Gamla Uppsala ligger Fullerö, ett välkänt namn för arkeologer. Platsen var ett rikt maktcentrum under stora delar av järnåldern och vikingatiden. Mest känt är Fullerö för en grav från 300-talet e.Kr. En man hade begravts med föremål som visar att han var en hemvändande krigare som tidigare i livet haft en uppsatt militär position i den romerska armén. Förutom sin hoptjänade rikedom hade han säkert med sig nya kunskaper hem. Han kunde effektivisera krigstrupperna och visste hur man byggde upp ett aristokratiskt hushåll enligt romersk modell. Sådana hushåll bestod inte bara av familjen utan av en massa folk: krigare, arbetare och hantverkare. Allihop skulle försörjas. Dessutom var det bokstavligen livsavgörande för någon med maktambitioner att kunna dela ut generösa gåvor till potentiella allierade, såväl som till gudarna, och det krävde också resurser. Arkeologiska undersökningar i landskapet runt Fullerö har visat att det vid den här tiden fanns tätt med gårdar och byar som arbetade ihop ett överskott av kött, säd, järn och tjära, som säkert kom Fullerömannen och hans likar till del.

Romarna belönade sina bundsförvanter och högre officerare med fingerringar av guld. Fulleröringen kan vara en sådan militär hedersbetygelse. Den väger drygt 61 gram och är en av de tyngsta guldringarna vi känner till. Den stora infattade stenen är en karneol. Foto: Ulf Bruxe, Statens historiska museer (CC BY).

WIWAR WODURIDE : STAINA : SATIDE
 EK WIWAR AFTER WODURIDE WITADAHALAIBAN
 WORAHTO RUNOR
 THRIJOR DOHTRIR DALIDUN ARBIJA SIJOSTER
 ARBIJANO.
 DET BETYDER:
 WIWAR FÖR WODURIDAR : STENEN : SATTE
 JAG WIWAR EFTER WODURIDAR, BRÖDTRYGGAREN/
 UTDELAREN, UTARBETADE RUNORNA.
 TRE DÖTTRAR DELADE ARVET, DE NÄRMSTA
 ARVINGARNA.

På en norsk runsten från 300-talet har en viss Wodurid fått det fina epitetet "brödtryggaren" – den som såg till att det alltid fanns bröd att äta. Vridkvarnar, brödbak och brödätande var ett romerskt bruk som kom till Norden på 200–300-talen, tidigast i högstatusmiljöer. Brödet blev snart en symbol för stormännens förmåga att försörja sitt följe och hushåll. På bilden nedan en vridkvarn, 49 cm i diameter. Foto (bearbetat): Skansen (CC BY-SA).

Situationen var antagligen likadan i Gamla Uppsala. Forskarna tror numera att den makt och glans som vi förknippar med Gamla Uppsala kan ha uppstått redan nu. Några faktiska spår av ett härskarresidens, eller sådana gravar som Fullerömannens, har (ännu) inte hittats, men det beror nog på att allt sådant blivit dolt djupt i marken under yngre lämningar. Däremot har det visat sig att det under romersk järnålder fanns en

1800 f.Kr.	500 f.Kr.	0	400 e.Kr.	550 e.Kr.	800 e.Kr.	1050 e.Kr.	1500 e.Kr.
BRONSÅLDER	FÖRROMERSK JÄRNÅLDER	ROMERSK JÄRNÅLDER	FOLKVANDRINGSTID	VENDELTID	VIKINGATID	MEDELTID	

omfattande bebyggelse runt Gamla Uppsala, med stora sociala skillnader både inom och mellan byarna. Det fanns gårdar belägna på höjder med stora ståtliga hus som blickade ner på enklare och troligen underlydande gårdar. Precis som i Fullerö verkar byarna ha ingått i en större organisation, ett slags gods, där de hade olika specialiteter: en by födde upp köttjur, en by tillverkade tjära, av virke som man fick från en tredje by.

I Fyrislund var det annorlunda

Trots att de i snabb takt blev allt fler så blev byarna i Fyrislund aldrig särskilt stora. De bestod som mest av två, tre gårdar. Det kan jämföras med området vid Gamla Uppsala där byarna kunde omfatta ett tiotal gårdar. Och säkert byggdes hus som byborna var stolta över och tyckte var gedigna och vackra, men inga var demonstrativt stora eller placerade på platåer ovanför de andra gårdarnas hus. De flesta ägnade sig åt boskapskötsel och jordbruk. När man studerat benmaterial från de olika gårdarna har man sett att någon gård kanske hade lite fler kor, och en annan mer får, och kanske bytte man ost och mjölk mot fårskinskinn ibland, men skillnaderna var små. Hantverket och matproduktionen tycks ha varit till för den egna gårdens försörjning och det tycks inte ha blivit några större överskott som försvann iväg till någon härskare. Här begravdes inga män som återvänt från en tjänst i den romerska armén, ingen verkar ha ägt romerska importföremål, och det finns inga spår av tidens spetsteknologi som vridkvarnar eller brödbak. Men, kanske var hela inflyttningen till området resultatet av yttre omständigheter? ■

Foto: Viggo Lundberg, Gunnes gård.

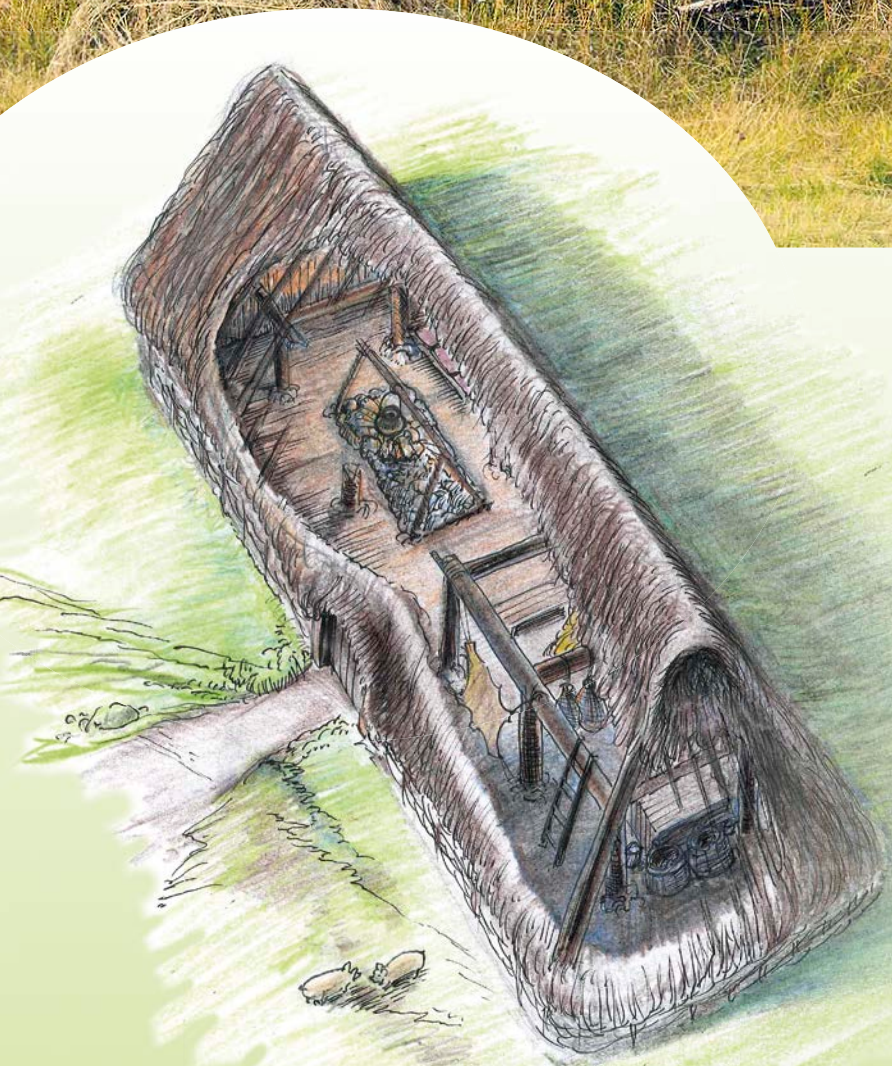
ROMERSK JÄRNÅLDER

Romersk järnålder kallas så eftersom det från denna del av järnåldern finns många föremål från det romerska riket i Skandinavien, som brons- och glaskärl, statyetter och mynt. Inte bara föremål kom hit utan även kunskaper och idéer om medicin, jordbruksteknik, klädstil, husdjur, matvanor och skrivkonst spreds från det romerska imperiet. Runskriften skapades under denna period. Kontakterna över den romerska gränsen var täta. Män härifrån tog värvning i den romerska armén och romarna sände expeditioner norrut, för att sluta fredskontrakt och handla med lokala hövdingar som gärna ville efterlikna det romerska livet. Men såklart var det romerska inflytandet inte lika starkt överallt.

Rekonstruerat långhus i Skäftekärr på Öland. I Fyrislund var väggarna istället av trä och lera. Foto: Tomas Sjöberg (www.trippa.se).

Genom stråtakets ser vi de kraftiga stolpar som bar upp taket. De står två och två och bildar tre längsgående rum, ett så kallat midskepp och två sidoskepp. Nästan alla hus som undersökts i Fyrislund har haft stolpar av rakvuxen furu, ett träslag som står emot röta bra. Väggarna är byggda av tunnare stolpar, risflätade och täckta med lera. Kanske strök man ibland väggarna med fin ljus lera eller målade dem? Inga spår av färg har dock hittats. Husen vid den här tiden verkar främst byggda för att fylla praktiska behov. På golvet inne i huset finns en stor eldstad. Teckningen visar ett mindre hus. Det fanns även betydligt längre hus, där man kunde bo två familjer eller där man bodde i ena halvan och hade djur i den andra. Illustration: Sverker Holmqvist, Arkeologikonsult.

BÖNDERNAS GÅRDAR OCH BYAR

Om man på 200-talet klev upp på en av höjderna i det flacka landskapet såg man många hus, för gårdarna låg nere på slätten. Höjden man stod på var däremot obebyggd. Det kan ha funnits någon träddunge som skymde utsikten litegrann, och kanske strövade det runt betande får och getter. Men det fanns inga hus. Det var först under yngre järnålder och medeltiden som man byggde sina gårdar och byar på bergknallarna i området. Där blev de sedan kvar långt fram i tiden. Alla byar som funnits i Fyrislund under historisk tid har legat (och ligger fortfarande) förhållandevis högt: Rörby, Norrby, Slavsta, Hellby, Kumla, Gnista och Säby. Där dessa byar hade sina åkrar och ängar, på lermarkerna nedanför bebyggelsen, där låg byarna under romersk järnålder. Lermarkerna var bra betesmarker och man levde tätt in på sina djur. Det var nog betesmarkerna som lockade människor hit från början: några av de äldsta husen man hittat i Fyrislund har visat sig vara foderlador.

Vad såg man, när man stod där uppe på höjden och tittade sig omkring? Spridda gårdar och byar, men av ett helt annat slag än de vi är vana vid. Våra byar består av många olika slags hus, ofta rödfärgade med tegeltak. Husen har skilda funktioner: bostadshus, ladugård,

Allt arbete som vi vet måste ha pågått är inte så lätt att få syn på, men här och där har man hittat spår av till exempel järnsmide, tillverkning av trä tjära, kruk tillverkning, vävning och sömnad. På bilden syns delar av brynen (i verklig storlek) som använts för att slipa redskap.

Under åkerleran har spåren av en by från romersk järnålder grävts ut. Uppe på höjden i fonden fanns då ingen bebyggelse, dit (till Nederkumla) flyttade man senare.

Pyramidformade vävtyngder hittades i vad som tros ha varit en vävstuga på en gård nära Norrby. Denna typ av vävtyngd är typisk för romersk järnålder och folkvandringstid, senare blev tyngderna runda och platta. Foto: Axel Hansén, Arkeologerna vid Statens historiska museer.

stall, svinstia, lador, loge, jordkällare, höns hus, smedja, tvättstuga... Under äldre järnålder kunde en by bestå av två till tre långa hus, som vart och ett utgjorde en gård. Husen hade låga väggar slammade med lera och stora vassklädda tak och därinne samlades de flesta av gårdens funktioner: bostadsdel för människorna, fähus för djuren, sädesmagasin, foderbingar och allehanda förråd med prylar och pinaler.

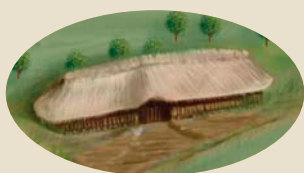
På gårdstunen utanför långhusen var människor sysselsatta med att laga mat i utomhuskök, hämta vatten, sköta om trädgårdsodlingarna, reparera verktyg,

Vävtyngderna har tyngt ner varpen i en stående vävstol likt den här i Eiríkstaðir friluftsmuseum, Island. Foto: Wikimedia Commons (CC BY-SA 3.0).

karda ull... Kanske några höll på att bygga ett stängsel och någon sjasade iväg grisarna. Vad man sysslade med berodde förstås på vilken tid på dagen och året det var. Precis som för bönder i alla tider styrdes mycket av arbetet av djurens och odlingarnas behov.

HUS

Järnålderns långhus byggdes i stort sett likadant i generation efter generation. Inne i huset fanns två rader med takbärande stolpar som satt ihop två och två med horisontella bjälkar. På så vis fick husen tre parallella rum som sträckte sig från gavel till gavel. Rummen brukar kallas "skepp" och hustypen "treskeppig". Rummen kunde man förstås dela av med innerväggar. Fasadernas utseende, färg och dekor har inte bevarats. I husen fanns det plats för en familj med föräldrar, barn och far- eller morföräldrar. I riktigt långa hus kan det ha bott två familjer. Hur många man var ändrades förstås över tid. Barn föddes, någon dog, en flyttade in som nygift och någon flyttade ut och byggde egen gård. I hushållet fanns kanske också något vuxet syskon som bodde kvar med föräldrarna, eller någon grannes tonåring som skulle läras ett hantverk. Fanns det trälar? Man tror inte det. Ofria slavar tjänade inget syfte på en liten självförsörjande gård. Om slavar fanns vid den här tiden, vilket man inte säkert vet, hörde de nog hemma på de storgårdar som byggdes efter romersk modell.

Ett pyttelitet lerkärl från en romartida gård vid Nederkumla. Vad har man haft det till – smink, kryddor? Kärlet är 2,5 cm i diameter.

Landskapet var öppet och klimatet mildt. Ner mot havsviken i väster och Samnan i öster strövade djurhjordar genom fuktiga marker med gräs och örter. Kanske klev några människor omkring här också för att samla in foder till djuren inför vintern, eller växter att använda i hushållet. Vid stränderna växte havtorn som gav bär och i omgivningen kunde man plocka hasselnötter. Man tog självklart vara på allt som gick att använda.

Byarna låg oftast på samma platser i flera hundra år. Men om du tog dig ner från höjden för att knacka på någonstans skulle du nog bli insläppt i ett hus som var ganska nybyggt. I de här byarna var det ett ständigt kringflyttande av hus och åkerlappar när gamla gårdar övergavs och nya byggdes upp. Ungefär så här kunde det gå till (ja det är lite svårt att hänga med!).

Först fanns bara en gård (vi kan kalla den A) som bestod av ett långhus med gårdsplan och odlingstäppor. Efter en tid byggdes ett långhus till (B) en liten bit bort, och så fanns det två gårdar i byn. Efter ytterligare tid verkar det äldsta huset (A) av något skäl ha tjänat ut, så det revs, och samtidigt byggde man ett nytt hus (C) och flyttade dit. Fortfarande fanns alltså två gårdar i byn (B och C), men nu låg den ena på en ny plats. Sedan växte byn till tre gårdar. Men den tillkommande gården (D) fick inte någon ny obrukad plats, utan det huset byggde man ovanpå resterna av det första huset (A). En tid fanns nu tre gårdar (B, C, D) som fungerade sida vid sida. Men så rev man igen, och nu var det hus (B) som stod på tur, det som byggdes nära det allra första huset (A). Istället byggde man ett nytt hus en bit bort. Så där höll man på!

Forskarna har kliat sig i huvudet över detta, och det finns en massa förslag till varför man gjorde så här. Ett skäl var nog att husen hade en begränsad livslängd. Stolparna som höll upp taket blev dåliga, även om man tjärade eller kolade de delar som grävdes ner i marken. Särskilt utsatta var utrymmena där djuren hölls, all spillning och fukt orsakade röta. En ny boplats med nya åkrar kan också ha varit ett sätt att göra sig av med skadeinsekter och ogräs. Å andra sidan byggde man ibland nya hus på gamla boställen och då kan det ha varit för att ta vara på den näringsrika jord som bildats av allt skräp som hopats när man bott på platsen tidigare. Och så hände det förstås att hus brann ned, och efter en sådan katastrof ville man kanske inte bo kvar. Vid sidan av alla sådana praktiska förklaringar har man också tänkt att husen och gårdarna kan ha varit knutna till människornas egna liv, att husen liksom förkroppsligade vissa personer eller familjer. Flyttningarna och nybyggena tycks nämligen avlösa varandra ganska regelbundet. Så kanske var det så att man skulle bygga ett nytt hus när man gifte sig, när nya barn föddes eller när de blev vuxna? Skulle man överge eller riva hus när den gamla generationen gick bort eller flyttade in med den yngre? ■

De gula pinnarna visar små störhål på rad efter en hägnad hittad på en boplats vid Nederkumla.

Område med utomhushärdar under utgrävning. Alla har inte varit i funktion samtidigt. Boplats vid Nederkumla.

Ett stolphål under utgrävning.

I trattformade gropar brändes tallstubbar för att tillverka tjära. Den här hittades på en romartida gård vid Söderhällby. Foto: Robin Lucas, Upplandsmuseet.

På några gårdar har man bittat korta trähågnader och djurfällor som hindrat kor, får och grisar att ta sig in till utomhuskök och odlingar.

Linderödssvin, en oförädlad lantras, liknar de grisar som fanns här på järnåldern.

GÅRDARNAS GRÖNSKANDE GULD

Vid de arkeologiska undersökningarna har jord samlats in och sökts igenom på jakt efter växtdelar. Sädskorn, fröer, frukter, nötter och pollen kan bevaras om de hamnat i en syrefattig miljö i en brunn eller blivit förkollnade i en eldstad. Genom att studera växtresterna får vi en bild av hur grönskan såg ut kring bosättningarna, vad man odlade och vad man plockade med sig hem för att äta, ha som medicin eller tillverka saker av.

Nässelpesto till lammet?

Nuförtiden börjar vi återupptäcka vilken rik resurs de vilda växterna är, men det hade järnålderns Fyrislundsbor förstås fullkomligt klart för sig.

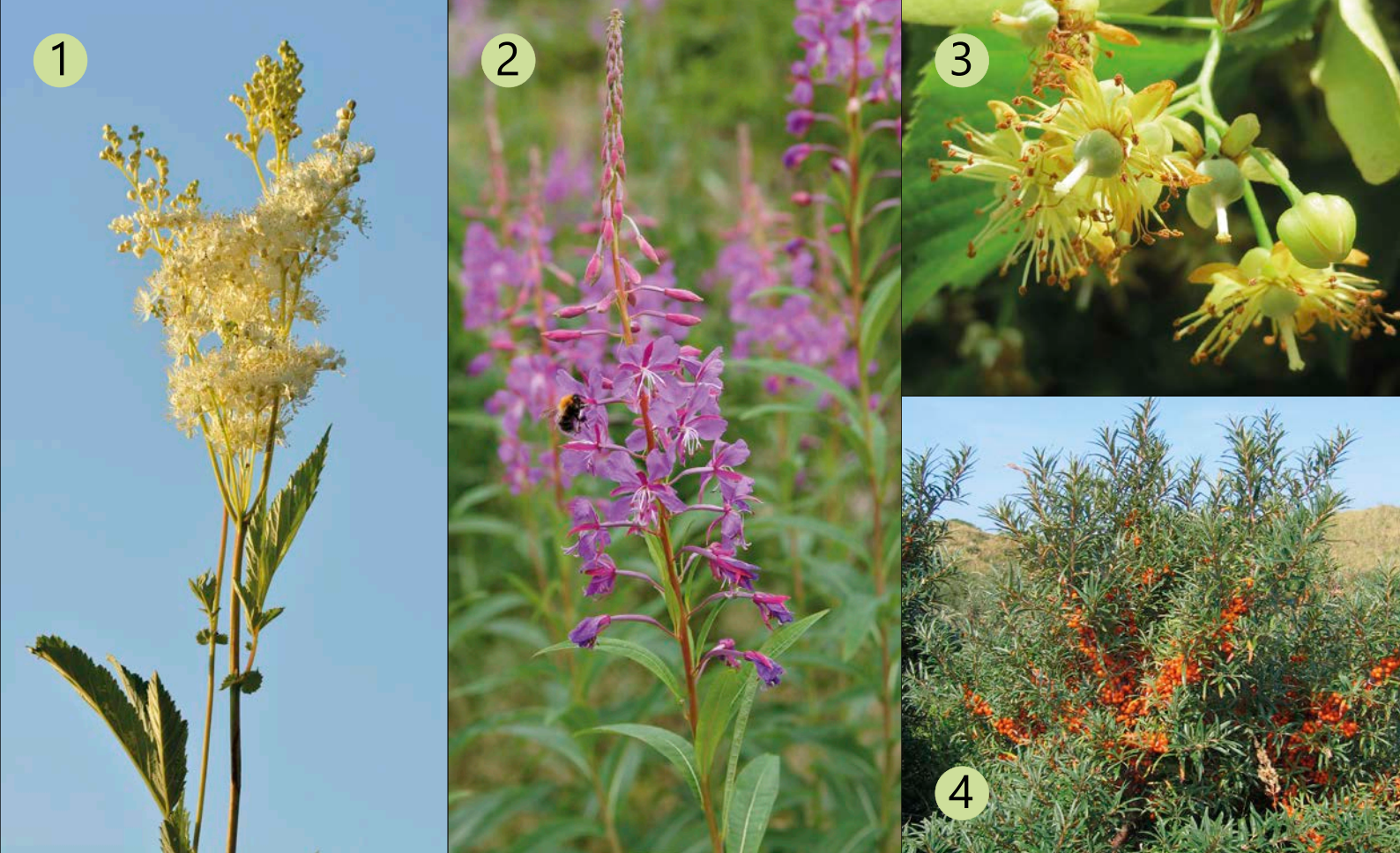
Kring järnåldersgårdarna i Fyrislund var artrikedomen stor med många slags gräs, örter, blommor, buskar och träd. Landskapet var öppet eftersom djuren gick där och betade. Pollen, frön och kvistar av en och ljung visar att det fanns magra torra betesmarker i närheten, och på lägre mark bredde fuktiga strandängar ut sig. Där växte många slags örter och gräs, och buskar som havtorn. Fryle, starr och småsäv följde med till fåhusen när man samlade in foder eller med de betande djurens dynga. Nässlor klängde på sophögarna, och på gårdsplaner och gångstråk frodades snärjmåra, svinmålla, fingerört, trampört, maskrosor och gråbo. Smörblommor växte lite varstans.

I byarnas utkanter fanns dungar med al, björk, ek, ask, lind och lönn, sälg och vide. Många träd var beskurna eftersom man samlade löv och ris till foder, eller buskiga för att boskapen tuggade på grenarna. Det fanns även barrträd som tall och gran i markerna. Fynd av ormbunke och stenöta visar att skuggig och fuktig skogsmark fanns på nära håll. Bland träden var det särskilt gott om fukträlskande alar och björkar, men det allra vanligaste trädet var tallen. Alla takbärande stolpar i husen var av tall, hägnadsvirket var av tall, och man brände tallstubbar till tjära.

Bland de växter som hittats i insamlade jordprover från Fyrislunds järnåldersgårdar finns:

Svinmålla som man kunde äta som spenat och vars frön kunde användas precis som quinoa, som svinmållan är släkt med. **Maskrosor** vars blad kan plockas som sallad. På hösten kunde man dra upp maskrosrötterna och koka dem som andra rotsaker. **Nässlor** kokade man förstas soppa på. När nässlorna blev stora kunde skaften rötas och användas som fibrer i garn och rep. Nässelbladen kunde också torkas och användas till te, precis som **lindblommor**.

*Björklöv kan användas för att färga garn till gula nyanser.
Foto: Viggo Lundberg
Gunnes gård.*

Exempel på växter man har hittat spår av vid gårdarna i Fyrislund. 1. Älggräs (CC BY-SA). 2. Mjölkkört (CC BY-SA 3.0). 3. Lind (CC0). 4. Havtorn (CC BY-SA 3.0). Foton (bearbetade): Wikimedia Commons.

Mjölkkörtens skott kunde ätas ungefär som sparris, och rötterna kunde torkas och malas till mjöl. **Åkerbinda** är ett ogräs men kunde också ätas. När man analyserade maginnehållet hos Tollundmannen, som levde på 300-talet f.Kr. och vars lik bevarats djupt nere i en dansk mosse, såg man att han hade ätit korn, linfrön och åkerbinda innan han dog.

Vitklöver var en foderväxt. Både vitklöver och ljung kunde också användas för att färga garn i gula och gröna nyanser.

Älggräs, gråbo och **rölleka** kunde användas för att smaksätta öl, mjöd och fruktvin. Eller som medicin. Rölleka hjälpte mot magont och älggräs innehåller salicylsyra som dämpar smärta och feber. På sår kunde man lägga bakteriedödande **vitmossa**. **Stensötans** rot smakar lite som lakrits och kan användas som krydda, eller för att göra avkok på och använda mot hosta och förstoppning.

Enen är en mycket användbar växt. Virket är bra till slöjd och bränsle. Det aromatiska enriset är perfekt när man röker kött och fisk. Bären kan krydda mat och dricka eller blandas i brödkakor. Enbär är dessutom bakteriedödande och därför är enbärdricka bra vid urinvägsinfektioner, och avkok på enbär kan man ha för att skrubba rent träkärl.

Tall- och granskott fungerar som kryddor, de kan bryggas till te och tillredas som sirap.

På **havtorn** och **hassel** växer nyttiga bär och nötter. Säkert plockade man också hallon, smultron, blåbär, lingon, vildäpplen och nypon, även om sådana ännu inte hittats i Fyrislundsjorden. Vid andra järnåldersbosättningar har man också hittat pors, timjan och mynta.

På en av de äldsta gårdarna i området gjordes ett ovanligt växtfynd: **vit näckros**. Vi berättar mer om det på sidan 52!

RECEPT PÅ NÄSSELPESTO:
MOSA HASSELNÖTTER,
LÄGG I NYPLOCKADE
OCH SPÄDA NÄSSLOR,
TILLSÄTT OLJA AV TILL
EXEMPEL DÅDRA ELLER
LINFRÖ MEDAN DU RÖR,
RIV NER LITE LAGRAD
OST. KLART ATT SERVERA!

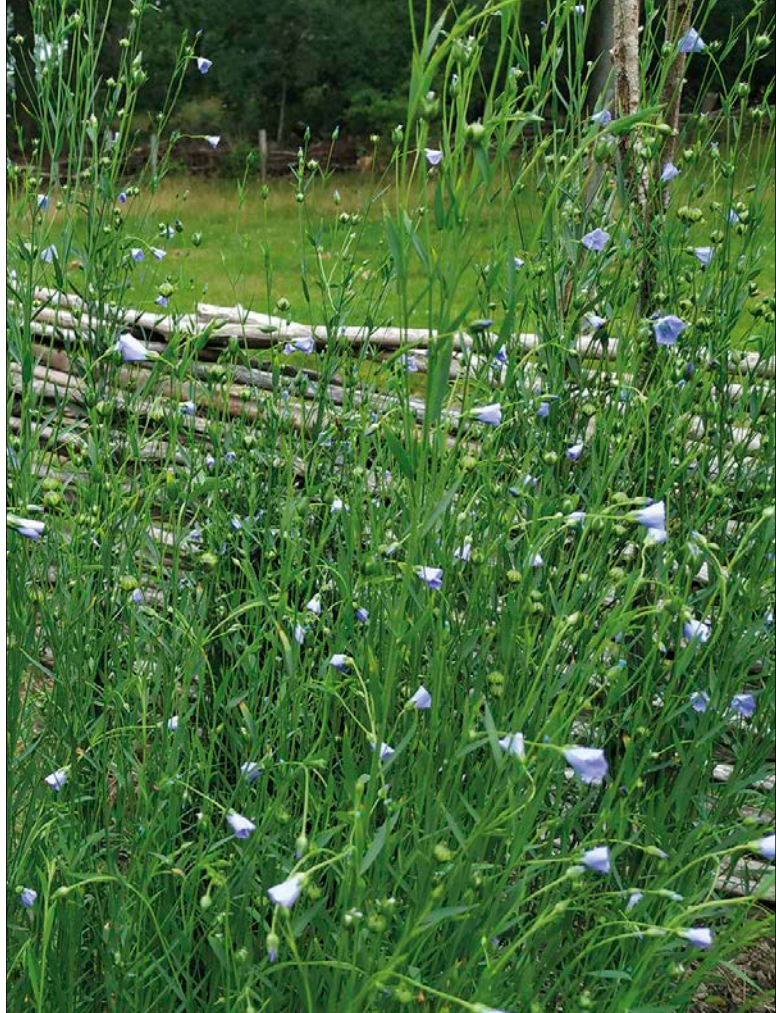
Lin – sägenomspunnen växt

Linnet blommar vackert blått när solen skiner, men sluter blommorna och faller kronbladen till marken när middagshöjden passerats. Nästa dag kommer nya blommor. Detta lilla mirakel bidrog nog till att linet var så betydelsefullt inom rit och religion under järnåldern. Men också förstås för att man av det blåblommande linet kunde framställa både olja och skimrande garn att väva ljusa tyger av. Oljan pressades ur fröna och garnet spanns av fibrer utvunna ur blommornas stjälkar. Man tog säkert vara på fröna till mat också, att blanda i bröd och gröt.

Odling och förädling av lin har man behärskat i Skandinavien sedan yngre bronsåldern, på kontinenten ända sedan stenåldern. Det tycks dock slå igenom mer allmänt just under äldre järnålder.

Lin var en gröda med mystiska kvaliteter som handlade om fruktbarhet, i synnerhet kvinnlig sådan. Första gången vi möter ordet lin hade skrivkonsten ganska nyligen nått Skandinavien. Med runor ristades orden in på en benkniv: *lina laukaRf*. Kniven har hittats i en norsk kvinnograv från 300-talet e.Kr. De första orden är lin och lök. Den ensamma f-runan på slutet verkar underlig, men varje runa hade ett namn och f-runans var *fehu* (senare *fé*). *Fehu* betyder boskap – jämför med få, fåhus – och var en symbol för rikedom. Lin och lök tror man stod för kvinnlighet respektive manlighet. Man tror att orden brukade uttalas i någon fruktbarhetsrit.

Linnet och löken från benkniven möter vi igen, långt senare, i Olav den heliges saga. Sagan berättar hur den kristne kungen kommer till en gård och hamnar rakt in i en hednisk ceremoni. Den går ut på att bland gårdsfolket skicka runt en avhuggen hingstlem ”ökad och tagen fram, styrkt med lin och stöttad med lök” enligt husfrun, som ansvarar för riten. Linets starka koppling till fruktsamhet och alstringskraft kan vi också förstå av

Linnet blommar med intensiv blå färg.

På kniven står det (läses från höger mot vänster) *lina laukaRf* som betyder Lin och lök, rikedom. Kniven låg i en kvinnograv utanför Bergen i Norge och är från 300-talet e.Kr. Illustration från NI&R, Norges Innskrifter med de äldre Runer, N51. Efter Gemini.no.

Foto: Wikimedia Commons (Public domain).

LIN OCH LINBLOMMOR

Linnet skördas på sensommaren och sedan torkas, rötas, bråkas, skäktas och häcklas det under hösten så att man kan spinna garn och väva under vintern. Först ryckte man upp linet, lade det på tork, och repade av fröna. De sparades till nästa års sådd. Sedan lade man linet i marken eller i vatten och lät det ruttna lite, rötas. Då blev det lättare att skilja ut fibrerna som skulle bli garn, och det gjorde man genom att bråka linet, det vill säga banka på det med en träklubba. Sedan skavde man av det sista av veden och barken med en skäktniv innan man kammade ut, häcklade, de blanka fibrer som man till sist kunde spinna till garn.

att fruktbarhetsgudinnan Freja hade binamnet *Hörn* (eller *Härn*). *Hör* är ett annat ord för lin.

Linnet hade en magisk roll långt in i historisk tid. Det finns uppgifter om att linfrön som ströddes runt boningshusen förhindrade häxkonster, och att man skulle kasta tre nävar linfrön över axeln vid första plöjningen. Så sent som på 1800-talet kunde man lägga linfrön i kistan för att hindra den döde från att gå igen. Föreställningar som dessa kan vara väldigt seglivade och linfrön har hittats i gravar från senare perioder av järnåldern, även i Fyrislund.

Magisk bolmört

Det stämmer inte att de flesta kulturväxter kom hit med klosterväsendet under medeltiden. Många grönsaker, läkewäxter och kryddor odlades redan under äldre järnålder.

Den giftiga bolmörten till exempel. Den infördes sannolikt avsiktligt, av folk som haft kontakt med läkekonsten i det romerska riket. Kunskapen om växtens särskilda effekter spreds sedan fort. Lite förvånande, ändå, är att ett av de allra tidigaste fynden faktiskt har gjorts i lilla Fyrislund!

Bolmörten är muskelavslappande, bedövande och sövande. Den kan framkalla yrsel,

RÖKANDE AV BOLMÖRTSFRÖER FÖR SMÄRTLINDRING BESKRIVS AV DEN ROMERSKE LÄKAREN SCRIBONIUS LARGUS UNDER FÖRSTA ÅRHUNDRADET E.KR. DENNE LÄKARE HADE DELTAGIT I ERÖVRINGEN AV BRITANNIEN, OCH METODEN KAN HA PRAKTISERATS TIDIGT ÄVEN PÅ NORDLIGA BREDDGRADER.

kramper, vanföreställningar, upprymdhet, hallucinationer och medvetlöshet. Växten har haft många namn som anspelar på det: bolma, trullkål, galneört och sönmört bland andra. En egenskap som

Völvorna var kvinnor som ägnade sig åt sejd, en slags magi som särskilt förknippades med Freja. Völva kommer av volr som betyder stav. I ett flertal gravfynd från yngre järnålder har kvinnor begravts med speciella stavar, som liknar de linkäppar kvinnor använde när de spann lin. Foto: Statens historiska museer (CC BY).

Bolmört. Foto (bearbetat): Wikimedia Commons (CC BY-SA 3.0).

man ville åt var den bolmande och hallucinogena rök som uppstod när örten och frökapslarna glödgades över eld. Andades man in röken kunde det kännas som om man svävade och flög. Man kunde också göra avkok på bolmörten eller använda den i salva. Av antika källor framgår att örten brukades som medicin, narkotika, magisk ört och gift och säkert användes den på samma sätt här.

Illustration: John William Waterhouse (Public domain).

Vem eller vilka som använde bolmörten i järnåldersbyarna i Fyrislund kan vi bara gissa. Förmodligen var det läkekunniga människor som hjälpte till vid barnafödslar eller kirurgiska ingrepp, eller mer vardagliga krämpor som tandvärk och huvudvärk. Mycket troligt, och indikerat både av arkeologiska fynd och fornordiska källor, användes bolmört också inom sejden, av sierskor och schamaner som drog nytta av de narkotiska effekterna. Ett känt arkeologiskt fynd från vikingatiden är en kvinna begravd intill den danske kungen Harald Blåtands borg Fyrkat på Jylland. I en lammskinnspåse hade hon sparat spybollar från uggla, en underkäke från en griskulting och hundratals bolmörtsfrön. Någon annan riklig förklaring än att dessa ting var amuletter, hade medicinskt syfte eller användes av kvinnan i religiösa och magiska riter är svår att finna. Kanske var det allt på en gång.

Åkerbruk och trädgårdsodling

På gårdarna fanns alltså bevarat växtmaterial som avslöjade vad man odlat, men ytterst sällan har man kunnat identifiera själva växtplatserna. De arkeologiska undersökningarna har oftast gjorts där man odlat i modern tid och inga gamla odlingslager har bevarats. På några platser har man haft turen att hitta stolphål efter hägnaderna som stängde ute djuren från odlingarna.

FRÅN SENARE SKRIFTLIGT
KÄLLMATERIAL VET VI ATT DET VAR
KVINNORNA OCH BARNEN SOM
SKÖTTE TRÄDGÅRDSODLINGARNA, EN
ARBETSUPPDELNING SOM SANNOLIKT
ÄVEN GÄLLDE UNDER JÄRNÅLDERN.

Säden odlade man på lättare jordar eftersom de tunga lerjordarna var svåra att bruka med de trärredskap man använde. I Fyrislund bestod marken till stor del av fuktig, tung lera, och därför hade djurhållningen större betydelse än odlingen. På de små och inhägnade åkertegarna som låg nära bebyggelsen odlade man skalkorn. Så var det i hela Skandinavien vid den här tiden och det kan ha berott på att klimatet hade blivit fuktigare och kallare. Skalkorn är robust, det var hårdigare, grodde lättare och stod emot angrepp bättre än naket korn och vete som tidigare varit vanligt. Skalkornet kunde man använda till ojäst bröd av tunnbrödstyp eller till palt, gröt, öl och mjöd. Olika sorters vete och havre har också odlats men i mycket liten skala och troligen bara för speciella ändamål. Av vete kan man baka jästa bröd vilket man inte kan göra av skalkorn och senare under yngre järnålder och medeltid ansågs vetebröd som finare än annat bröd.

Den demoniska lilla silverfiguren, 4,6 cm hög, antas föreställa Freja, som utöver kärleksgudinna också var sejdarska och dödsgudinna. Hon ser ut som om hon kanske rökt bolmört. Foto (bearbetat): Roberto Fortuna, Kira Ursem, Nationalmuseet Danmark (CC BY-SA).

1. Sädesslaget
skalkorn och en hög
med skalkorn.
2. Naket korn.
3. Brudbröd.

Än så länge finns inga säkra bevis för att man har bryggt öl i Fyrislund vid den här tiden. Man har hittat lite grodda korn, vilket kan betyda att man mältat kornet för att brygga öl, men de få fynden kan också tolkas som att kornet grott för att det förvarats fuktigt. Pors som var en vanlig ölkrydda har inte hittats, men däremot älggräs, rölleka och gräbo och dessa växter kunde också användas till smaksättning av öl.

Andra växter som odlades var kålsorten svartsenap, den nyttiga gråärten och oljedådra. Lite mera osäkra är fynden av humle och hampa, men det verkar faktiskt som att man odlat detta i liten skala. Det är i så fall ovanligt tidigt. Av humle och hampafibrer kunde man göra rep, nät, tyg och varpgarn. Dessutom har man hittat pärlhavre, ett gräs med stärkelsrika jordnötsstora stamknölar som kunde ätas av både människor och djur. ■

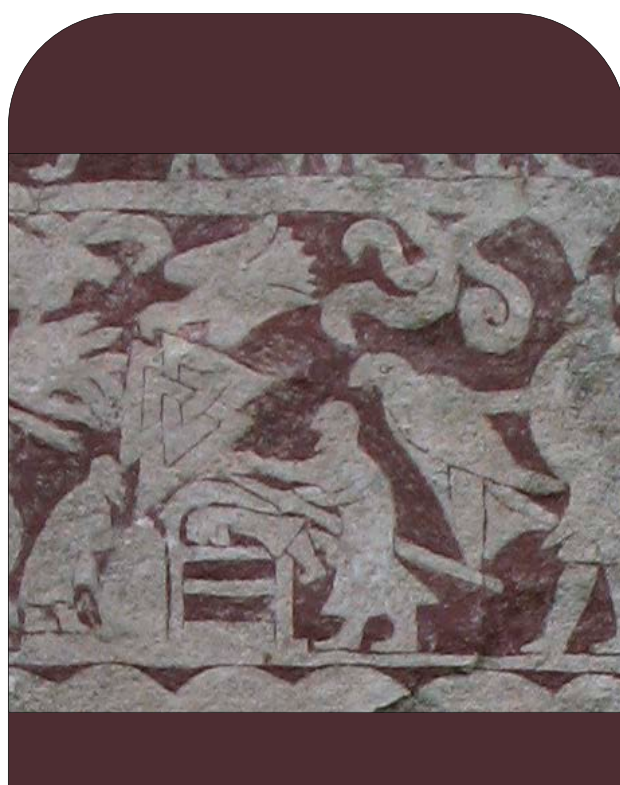

SKALLEN I GOLVET OCH HÄSTEN I BRUNNEN

Kanske hände det att en skara män och kvinnor från några av gårdarna i Fyrislund reste iväg, kanske med viss bävan, för att delta vid en ceremoni som samlade många människor till någon helig plats. Vi vet att det funnits sådana större kultplatser, där till och med människooffer ägt rum. Ingen har hittats i Fyrislund. Däremot finns det spår av kult i mindre format. Det gällde nämligen att samverka väl med gudarna och utföra de rätta riterna för att få säden att gro, korna att kalva, husen på gården att stå stadigt och de döda att stanna i sina gravar.

Husoffer – järnålderns hemförsäkring

Idag sätter vi upp brandvarnare och har hemförsäkring, men ända fram till förra seklet tog man till magiska knep för att bringa lycka till gården. Eldsvådor, missväxt och sjukdomar inträffade ju inte av en slump, utan för att man slarvat med bönerna eller var utsatt för onda krafter. Så man var noga med att lägga mynt under husknuten, lieblad i spismuren, ormar under tröskeln eller hänga hästskor ovanför dörren. Bruket går tillbaka till förhistorisk tid. Det brukar kallas *husoffer* eller *byggnadsoffer* när man hittar utvalda ting på speciella platser i forntida hus.

Scenen på den gotländska bildstenen brukar tolkas som ett människooffer, eller så är det Oden själv som blir stucken, hängd och dränkt, som det sägs i Havamal. Foto (bearbetat): Wikimedia Commons (CC BY-SA 3.0).

I den numera utdikade sjön Bokaren hittades redan 1939–41 kvarlevor av dödadel/offrade människor och djur. Fynden antogs vara från bronsåldern men någon rapport publicerades aldrig. 2014 påbörjades ett forskningsprojekt av arkeologer vid SAU och Upplandsmuseet med syfte att lokalisera fyndplatsen och sammanställa det gamla materialet. Under 2015 gjordes även en forskningsgrävning och då hittade man bland annat hästskelett och flera hästkränier – som ses på fotografierna – och även ett nästan komplett skelett av en människa. Foton: Susanna Eklund, SAU.

VÅLDSAMMA SCENER VID SJÖN

Kultplatser i våtmarker är sällsynta fynd, men en har hittats två mil nordöst om Fyrislund, i den igenvuxna sjön Bokaren. Vid sjön har våldsamma scener utspelat sig när både djur och människor offerats. På en plattform i sjön byggd av ris, pålar och stenar låg skelettdelar av svin och nötkreatur. Även människor har bragts om livet. Dödandet har skett under lång tid; en man gavs som offer under romersk järnålder, en kvinna under vendeltid på 600-talet, och en man i slutet av vikingatiden. Hela plattformen var översållad med linfrön och utanför hittades hästhuvuden, underbenen och svansar. Resten av hästarna har troligen ätits i rituella måltider på någon annan plats.

Flera bitar av en malsten fick stötta en stolpe i gaveln på ett hus vid Söderhällby. Huset var från äldre romersk järnålder. Foto: Dan Fagerlund, Upplandsmuseet (CC BY-NC-ND).

Husoffer påträffas ofta vid ingången till huset och vid den viktiga eldstaden, precis som på 1800-talets bondgårdar. Men den vanligaste platsen är i själva huskonstruktionen, vid en takbärande stolpe. Någon gång kan det handla om en stolpe som bytts ut vid en renovering, men oftast är det en av de ursprungliga stolparna som restes när huset byggdes.

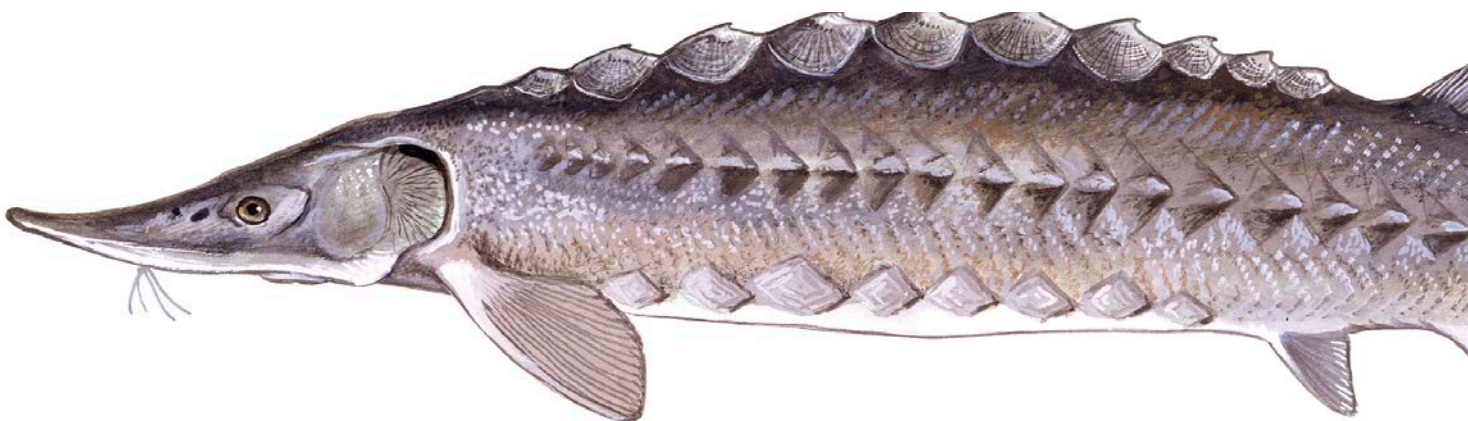
Det vanligaste husoffret i våra trakter var malstenar, redskap som främst kvinnor använde för att förvandla säd, frön och nötter till mjöl och mat. Syftet med att bygga in malstenar i huset var nog att säkra goda skördar och mat på bordet, eller önska sig mer av den varan. När man grävde ner ben eller skallar från kor, får eller svin i golvet hade man väl liknande tankar, att boskapen skulle trivas, föröka sig och bidra till gårdens välstånd. Hundkotor kan ha varit ett sätt att ”bygga in” hunden som vaktade gården, vallade fåren och hämtade in jaktbyten. Och när man hittar fossiler? De var nog ”åskstenar”. Det är en urgammal idé att blixtar och dunder beror på att stenar slungas mot jorden och

Korslagda hästben från två olika hästar låg vid en gavelstolpe i ett hus vid Säby i södra Fyrislund. Huset var från yngre romersk järnålder. Foto: Örjan Mattsson, Upplandsmuseet (CC BY-NC-ND).

borrar sig ner där. Hittar man en åsksten – en fossil, en stenyx eller bara en märklig sten – och lägger den i huset kan man avvärja blixtnedslag. Blixten slår ju aldrig ner på samma ställe två gånger!

VET DU HUR DU BEDJA SKALL?
VET DU, HUR DU BLOTA SKALL?
VET DU, HUR DU SÄNDA SKALL?
VET DU, HUR DU OFFRA SKALL?
UR HÁVAMÁL (DEN HÖGES TAL).

Stören, fiskarnas kung och ledare av fiskstimmen enligt folktron. Den har alltid varit ovanlig, men kan under äldre järnålder ha gått upp i Fyrisån för att leka, och har då kunnat fångas. Störar kan bli fyra meter. Illustration: Wikimedia Commons (Public domain).

HUR KAN VI VETA?

Från vikingatiden finns gott om källor som ger oss glimtar av religiösa riter och myter: amuletter och figuriner, bilder på vävnader och stenar, runstenspoesi och berättelser som klarat sig så länge att de kunnat skrivas ner av medeltidens historiker. För perioden dessförinnan, äldre järnålder, famlar vi i ett större mörker. Det finns inga skriftliga källor och märkligt få bilder som kan tänkas föreställa gudar eller myter. Men när man kombinerar yngre källor med arkeologiska fynd förstår man att en del av vikingatidens tankevärld hade mycket gamla rötter.

Ceremonier hölls även utanför husen. En mindre offerplats har till exempel hittats mitt på gårdsplanen till en gård från romersk järnålder i trakten av Säby i södra Fyrislund. I en grop i marken låg avkapade fotben från ett får och ett lamm, sädeskorn, fin keramik av en typ man annars hittar i gravar, harts från ett träkärl, och en ovanlig rundslipad sten med ett hål i mitten – gissningsvis en klubba som använts vid slakten av offerdjuren. Det framgår av andra fynd att de som bodde här försörjde sig på fårskötsel, odlade korn och tillverkade lerkärl, så det är väl rätt troligt att en del av dessa tillgångar lämnades till gudarna, i tacksamhet kanske.

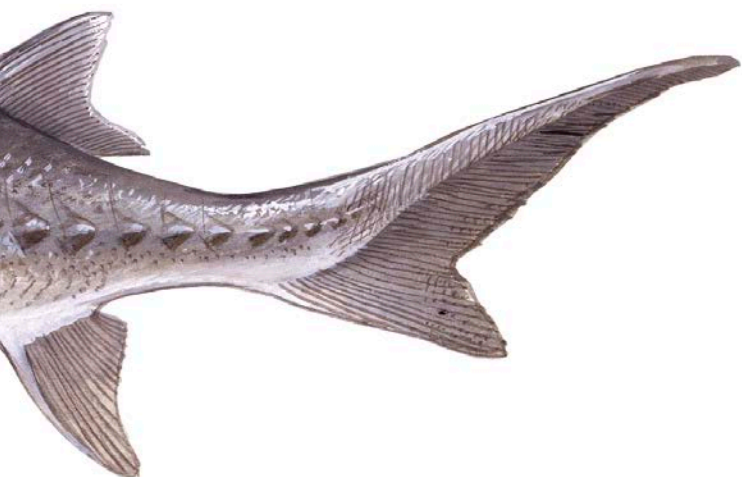
En liknande offerplats har hittats vid sidan av en forntida väg. Var det någon som skulle ut på resa som offrade till gudarna? Vägen gick mellan två gårdar som under romersk järnålder låg i närheten av varandra vid nuvarande Norrby. Bara en liten stump av vägen kunde undersökas, men troligen har den fört vidare mot andra gårdar och ännu längre bort. I en grop vid vägkanten låg ben från många slags djur: häst, hund, får/get och fisk, och dessutom en spädkalv som flåts och styckats. Den närmare innebörden av detta offer förblir ett mysterium, men några hundra år senare ingår dessa djur ofta i gravriterna.

Ett hänge gjort av en benplatta från en stör. Hänget hittades i ett stolphål i ett hus vid Norrby i norra Fyrislund. Huset var från 400- eller 500-talet e.Kr. Skulle amuletten ge fiskelycka? Hänget är 2 cm i höjd. Foto (bearbetat): Ola Magnell, Arkeologerna vid Statens historiska museer.

En ovanlig stenklubba som kanske använts vid slakt av offerdjur. Klubban är knappt 7 cm i diameter. Foto: Bengt Backlund, Upplandsmuseet.

Hästen i brunnen

Det är sällan man hittar brunnar på järnåldersgårdarna i Fyrislund. Det verkar som om vatten oftast hämtades en bit bort. Därför är det extra märkligt att det låg hästben i flera av de brunnar som faktiskt har hittats, särskilt som hästben annars var sällsynta. I två av brunnarna fanns det dessutom älgben, som är mycket ovanliga fynd. Samma fenomen med hästben i en brunn, i det fallet ett nyfött föl, har upptäckts vid Lövestaholm längre norrut i Samnans dalgång. Av allt att döma var det när brunnarna togs ur bruk som benen sänktes ner i dem. Varför det?

Hästen var ett av de allra främsta offerdjuren under järnåldern. Vi vet det genom fynd av hästar och hästutrustning offrade i våtmarker och i gravar, hästar avbildade på föremål och resta stenar, av litterära skildringar i Eddorna, de isländska sagorna och landskapslagarna. Varför just hästen hade så stor betydelse är svårare att säga, men redan på bronsåldern avbildades hästar på hällristningar och på brons- och guldföremål. Under första århundradet efter Kristus skriver den romerske historikern Tacitus att germanerna i norra Europa använder hästar för att ge orakelsvar och att de ser på hästarna som länkar mellan gudar och människor.

Hästarna drar solskivan över himlen. Dansk offerfynd från bronsåldern. Foto: Nationalmuseet Danmark (CC BY-SA 2.5).

För att förstå hästarna i brunnarna kan man jämföra med de stora våtmarksoffer som ägde rum, till exempel i Skedemosse på Öland. Där har hittats över hundra slaktade, delvis uppättna och sedan offrade hästar. Hästarna i brunnarna skulle kunna vara sådana våtmarksoffer i miniatyr. Antagligen var det vattnet som

En brunn under pågående undersökning i klafsigt lera. Brunnen fanns på en boplats nära Norrby. Foto: Fredrik Larsson, Arkeologerna vid Statens historiska museer.

var avgörande. Oavsett om det var sjö- eller brunnsvatten tycks det ha uppfattats som en kanal till underjordens gudar och gudinnor.

Myter kan uttrycka samma fenomen i olika former. I fornnordiska myter kunde världsträdet Yggdrasil och hästen ha liknande betydelse. Det speglas i världsträdets namn, som betyder Odens häst (Ygg är ett av Odens många namn, och drasil betyder häst). Namnet syftar på myten om Odens självoffer, när han hänger i trädet genomborrat av ett spjut, svältande och törstande i nio dagar, för att till slut falla längs med stammen ner i underjorden (han dör). Där under

trädet rötter finns en brunn, vaktad av jätten Mimer. Mimer kräver att Oden offerar ena ögat för att få dricka ur brunnen och därigenom få del av förborgade kunskaper. Han lämnar ögat i brunnen, och kan sedan färdas upp för stammen till de levande igen. Trädet Yggdrasil fungerar alltså som ett slags färdmedel för Oden när han reser mellan olika världar. I andra myter färdas Oden istället på sin åttafotade häst Sleipner fram och åter till underjorden eller dödsriket. Trädet och hästen fungerade likadant och länkade samman olika världar.

Figurin av Oden hittad i Skåne. Den är cirka 7 cm hög. Foto: Gabriel Hildebrand, Statens historiska museer (CC BY).

Två män hetsar hingstar mot varandra. Hästarna har människäror på sina huvuden. Bildsten från 500-talet e.Kr. hittad i Hüggeby, Uppland. Foto: Bengt A Lundberg, Statens historiska museer (CC BY).

I det övre fältet på Tjängvidestenen rider en figur (Oden eller den döde?) på den åttafotade Sleipner. Foto (bearbetat): Ola Myrin, Statens historiska museer (CC BY 2.5).

På den gotländska bildstenen (700-talet) ser vi nästan säkert en begravningsprocession. Männen går baklänges med vapnen riktade nedåt, och den döde hänger på hästen som har åtta ben och väl ska föra den döde till dödsriket. Foto: Statens historiska museer (CC BY).

Brunnen och dess vatten kunde alltså ses som en ingång till underjorden, och hästarna som medel för att kommunicera med makterna där. Ville man genom att erbjuda gudarna hästoffer försäkra sig om att kontakten inte bröts, och vattnet inte sinade, även om brunnen stängdes igen? För såklart var brunnen främst en vattentäkt. Men med tiden slutade den att fungera, och det tycks som om det krävde särskilda riter. Alternativt valde man en sinad brunn som lämplig offerplats.

Älgbenen då? De är gåtfulla, det finns få hänvisningar till älgar i källorna. Men älgen är ett imponerande djur och den var värdefull för hudarna och för hornen. Älghorn användes bland annat för att tillverka kammar, och i en av brunnarna fanns också en fin och ovanlig kam av just älghorn! De båda brunnarna med älgben fanns på samma gård. Man kan tänka sig att älgen var särskilt viktig för dem som levde här, kanske som släktsymbol, skyddsdjur eller för att man slöjdade i älghorn? ■

I en brunn fanns även pollen från vit näckros. Hade man offrat den också, eller planterat in den vackra blomman när brunnen inte användes längre? Näckrosorna vars rötter sträcker sig från vattenytan ner till sjöbotten kan ha setts som länkar till underjorden. Foto (bearbetat): Wikimedia Commons (CC BY-SA 3.0).

1. Kammen när den just plockats upp ur brunnen. Foto: Marita Sjölin, Arkeologerna vid Statens historiska museer. 2. Kammen efter att den har rengjorts. Foto: Acta Konservering.

VEM VAR ÄLG-FRODE?

I Rolf Krakes saga berättas om bärsärken Bödvar Bjarke och hans bror Älg-Frode, som var till hälften älg. Vid ett tillfälle hjälper Älg-Frode Bödvar genom att skära sig i (älg) benet och ge honom blodet att dricka, vilket gör Bödvar urstark. Efteråt stampar Älg-Frode i berget så att det blir märken efter klövarna:

– Detta ställe skall jag besöka var dag, sade han. Det skall vara jord i spåret, om du dött i din säng, vatten, om du omkommit på sjön, och blod, om du fallit för vapen. I sistnämnda fallet skall jag hämnas din död, ty du är mig kärast av alla mina släktingar. I sagan associeras älgbenen med styrka, blodsdrickande och spådomar – troligen spår av älgens mytiska betydelse.

KULTHUS ELLER FESTLOKAL?

Huset restes kring Kristi födelse. Det låg på en liten gård i västra Fyrislund, nära Inhåleskullen. Huset var ovanligt kort och brett och liksom knubbigt, inte särskilt högt. Grävda rännor löpte utmed de risflätade och lerbestrukna väggarna, och sådana rännor fanns inte vid andra hus. När de undersöktes hittades massor av obrända djurben från både tama och vilda djur, men också malstenar, krukskärvor och växtrester. Inuti fanns bara ett stort rum, och byggnaden verkar ha varit inhägnad och låg lite avsides från det vanliga långhuset.

Utanför det knubbiga huset fanns ett utomhuskök med eldstäder och kokgropar, och ett vattenhål där boskapen kunde dricka. I närheten fanns en slaktplats. Benen i rännorna var kluvna för att man velat komma åt märgen, och tillsammans med krukskärvorna och sädeskornen var det tydliga tecken på att man hade ätit en massa mat i huset – och det var av allt att döma inga alldagliga måltider. Förutom vanliga djur som får, getter, nötdjur, gris och fisk så hade man också ätit rådjur, hästar, bäver, gås, skata och kricka – och tamhöns! Jaha, tänker ni, men tamhöns var faktiskt exotiskt vid

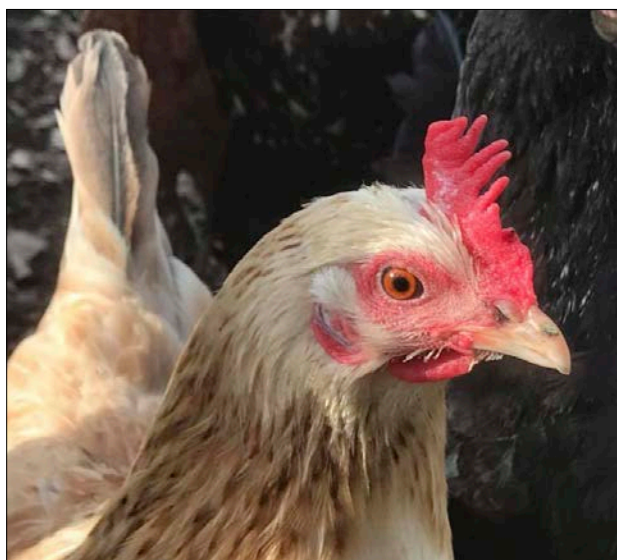
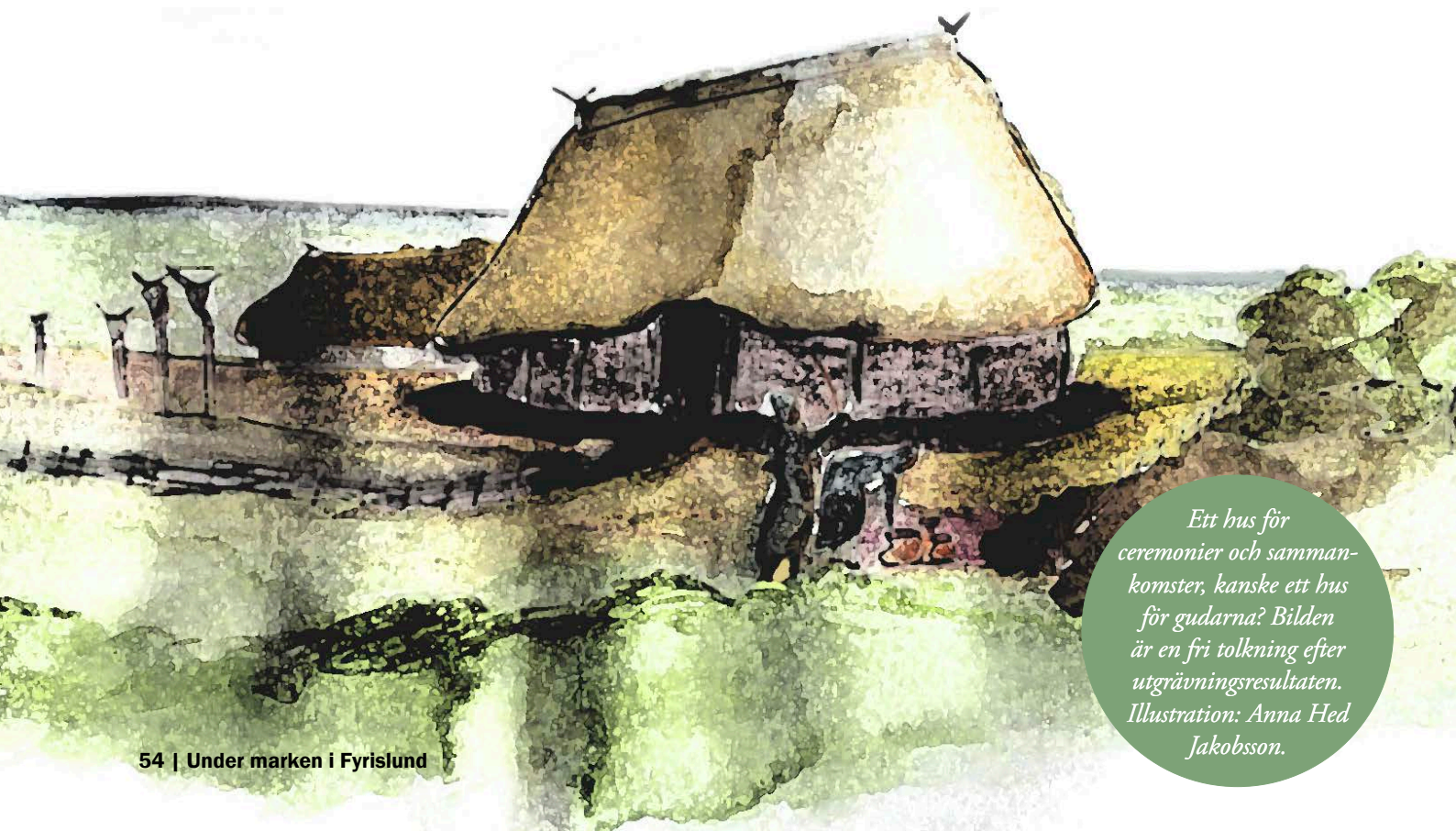

Foto: Viggo Lundberg, Gunnes gård.

den här tiden. Hönsbenet är rentav ett av de allra tidigaste fynden av tamhöns i hela Uppland. Folket på den här gården hade tydligen spännande kontakter med andra regioner. Och huset var nog till för fester och ceremonier.

Ett hus för ceremonier och sammankomster, kanske ett hus för gudarna? Bilden är en fri tolkning efter utgrävningsresultaten. Illustration: Anna Hed Jakobsson.

Måltiderna i det undersökta huset var antagligen ägnade gudarna på något vis. Bilden visar en gudafigur omgiven av allehanda djur. Motivet är från en enorm silverkittel (Gundestrupkitteln) som offerades i en dansk mosse århundradena kring år 0. Den är tillverkad någonstans i Europa, var vet man inte. Silver var en ny metall i Skandinavien vid denna tid. Foto: Nationalmuseet, Danmark, (CC BY-SA 3.0).

Gården med festlokalen, eller om det var ett kultus, låg kvar i 175 år. Det var ovanligt länge. De flesta andra gårdar som nu började byggas i Fyrislund kom att flytta runt mycket mer. Arkeologerna som undersökte gården har föreslagit att långvarigheten hade att göra med att gården låg så nära den märkliga Inhåleskullen, mindre än hundra meter ifrån. Det verkade dessutom som om hägnaden kring det knubbiga huset sträckte sig upp mot Inhåleskullens krön, eller i alla fall pekade åt det hållet. Och där på krönet låg det tre betydelsefulla gravar.

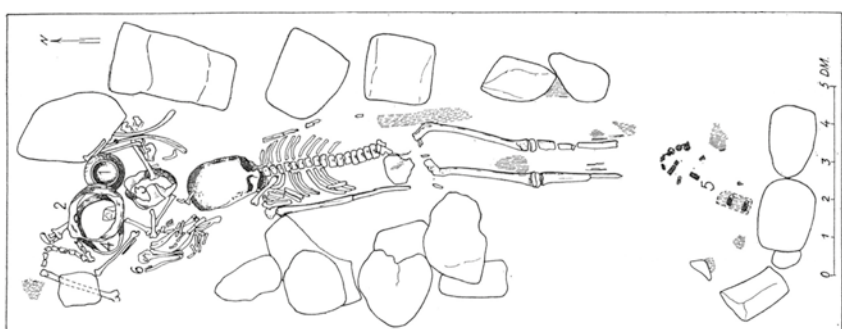
Vid den här tiden hade gravarna funnits där länge (se sidan 28), men de hade tydligen inte glömts bort. För nu öppnade man en av gravarna, skuffade undan de gamla skelettdelarna och begravde en ny individ. Det var en äldre kvinna, och hennes begravning skvallrar om att hon var en person med stor betydelse för människorna omkring

henne. Tyvärr fanns inga föremål i gravens som kunnat berätta mer. Allt vi vet kommer från de bevarade benen: att hon drabbats av svält som barn och som vuxen hade inflammationer i käken som måste ha gett henne svår tandvärk. Hon placerades i gravkammaren med huvudet mot norr och ansiktet vridet mot gården i nordöst. Man kan undra om kvinnan och hennes ovanliga begravning hade att göra med det knubbiga husets dramatiska slut? För omkring 175 e.Kr. brann det ned, och gården upphörde. Några fler begravningar gjordes inte på Inhåleskullen på flera hundra år.

Det har faktiskt inte hittats en enda grav från hela den yngre romerska järnåldern i Fyrislund. Åtminstone några människor borde väl ha fått synliga gravar, som på andra håll i landet? Troligen förde man de döda till ett fåtal utvalda platser. Det fanns ju ingen anledning att gravlägga någon nära gården när den hela tiden bytte plats. ■

Ibland försvinner gravar när man odlar och plöjer, men ibland hittas de också. Som i Brillinge 1936 när sten skulle tas bort ur en åker. Graven var från ungefär samma tid som kulthuset och innehöll ett barn med fina gravgåvor. Sådana här upptäckter gör att vi inte kan utsluta att det även i Fyrislund döljer sig okända gravar i marken. Illustration: A. Fridell och G. Arwidsson.

FOLK- VANDRINGS- 400–550 E.KR. TID

EN TUMULTARTAD TID MED SÄMRE KLIMAT OCH OROLIGHETER MÄRKS AV, GÅRDARNA BLIR FÄRRE OCH OLIKHETERNA MELLAN DEM STÖRRE. EN AV GÅRDARNA VÄXER SIG LITE MÄRKLIGARE OCH BYGGER EN GÄSTABUDS-HALL. VID EN ANNAN BY ANLÄGGER MAN EN NY KULT- OCH GRAVPLATS OCH MARKERAR DEN MED HÖGA STOLPAR OCH OFFER. I SLUTET AV PERIODEN OFFRAS EN STOR GULDSKATT TRE KILOMETER SÖDER OM FYRISLUND. NÅGONSTANS I NÄRHETEN MÅSTE DET HA FUNNITS MÄKTIGA PERSONER...

Sverker
2019

ÖDELÄGGELSE OCH NYSTART

När det romerska imperiet rämnade utbröt ett tumult som brukar kallas folkvandringstiden. Eller ska vi kalla det ”följesvandringstiden”: det är inte så lätt att urskilja vad som var folkstammar och vad som var krigarföljen bland alla avarer, ostrogoter, visigoter, germaner, saxare, heruler och hunner som rörde sig kors och tvärs över kontinenten och härjade den forna stormakten. Märkte man något av detta tumult i en utkant som Fyrislund? Både ja och nej.

Nu slog vädret om. Klimatet som varit milt och behagligt under romarrikets storhetstid blev kyligare och mera oberäkneligt, och med det följde missväxt, svält och sjukdomar. Forskarna tror att detta var en av orsakerna till germanernas oroliga vandringar och romarrikets fall. Följdverkningarna av tumultet och klimatförsämringarna märktes även i Skandinavien.

Många byar och gårdar lades öde, här i Uppland och i stora delar av landet. De gårdar som blev kvar flyttade ofta till nya platser. Till skillnad från tidigare, när man flyttat runt nere på lerslätten, valde man nu att bygga sina hus i högre terräng. Till och med i det flacka Fyrislund gick flyttlassen till de höjdstråk som trots allt finns, och där blev gårdarna kvar ända till idag.

Man vet inte riktigt varför flyttlassen gick. Delvis var det nog en praktisk lösning. Det kallare och fuktigare klimatet ledde till höjda vattennivåer i sjöar och en ökad tillväxt av våtmarker. På de låglänta ler-

markerna i Fyrislund kan vätan ha orsakat fuktskadade hus och möglande förråd, så nästa gång man skulle flytta gården – vilket man ju redan gjorde med jämna mellanrum – så valde man högre och torrare mark. Det var inte så att folk hastigt flydde från gårdarna. Det verkar snarare som om man inväntade rätt tillfälle att flytta, och när det väl blev dags så fanns det gott om tid att städa ur husen och ta med alla sina pinaler. Vilket kan vara lite trist för en arkeolog, som inte hittar någonting i resterna av de övergivna husen...

Hade man passerat förbi här i början av 600-talet hade man sett övergivna åkerlappar där ogräs och sly tagit över, och förfallna hus där korna strök sig mot lutande husväggar. Nästan alla gårdar hade övergetts. Men omställningen hade tagit lång tid, flera generationer. Några byar övergavs (eller flyttade) redan i början av folkvandringstiden, andra levde kvar hundra eller tvåhundra år till. Och ett fåtal låg länge kvar på sin gamla plats. Byn vid Nederkumla flyttade först under 700-talet. I Slavsta bodde man orubbat på samma plats från romersk järnålder och ända in i högmedeltid: i tusen år!

Byarnas varierande varaktighet visar att man drabbades olika av klimatet och oroligheterna. Eller så valde man olika strategier för att möta det som hände. Resultatet blev hursomhelst större skillnader mellan folk. Även om mycket var sig likt i Fyrislund började man i högre grad än förut leva på olika sätt. ■

De röda konerna markerar var de takbärande stolparna stått. Huset från folkvandringstiden grävdes ut 2016 vid Kumla (Nergård). Med tiden flyttade byn upp på höjden bakom. Inne i vad som fanns kvar av huset var det tomt sånär som på några brända sädeskorn.

FOLKVANDRINGSTID

Folkvandringstiden omfattar i Skandinavien perioden 400–550 e.Kr. Namnet kommer av de folkomflyttningar som av olika skäl ägde rum på kontinenten när ett allt svagare romerskt imperium krackelerade. Tiden tycks även i Norden ha varit orolig med ödeläggelse och omflyttning av bebyggelse, klimatförsämring, konflikter och ökande sociala skillnader. Men perioden har också kallats Nordens guldålder, eftersom mycket guld strömmade ut från det sönderfallande romarriket och på olika vägar nådde ända hit. Det har hittats mängder av fantastiska smycken och guldföremål från denna tid, ofta på offerplatser i våtmarker och mossar. Från det sena 400-talet fann man också nya vägar till utbyte med kontinenten, inte minst med den glänsande prakten i romarrikets östra halva: det bysantinska riket med Konstantinopel som huvudstad.

1800 f.Kr. 500 f.Kr.

BRONSÅLDER

0

FÖRROMERSK JÄRNÅLDER

400 e.Kr.

ROMERSK JÄRNÅLDER

550 e.Kr.

FOLKVANDRINGSTID

800 e.Kr.

VENDELTID

1050 e.Kr.

VIKINGATID

1500 e.Kr.

MEDELTID

GÄSTABUDSHALL OCH HELIGA STOLPAR

En av områdets gårdar, som låg vid Norrby i norra Fyrislund, verkar ha växt sig aningen större och mäktigare än de andra under 400-talet. Man byggde nämligen något så ovanligt som en fin gästbudshall.

Idén om att ha ett särskilt hus för representation; för gästbud, ceremonier och viktiga möten, lanserades under 300-talet och var som så mycket annat inspirerad av kontinentala erfarenheter. Konceptet spreds, och under följande århundrade var det ganska många större gårdar i Mälardalen som började uppföra hallar.

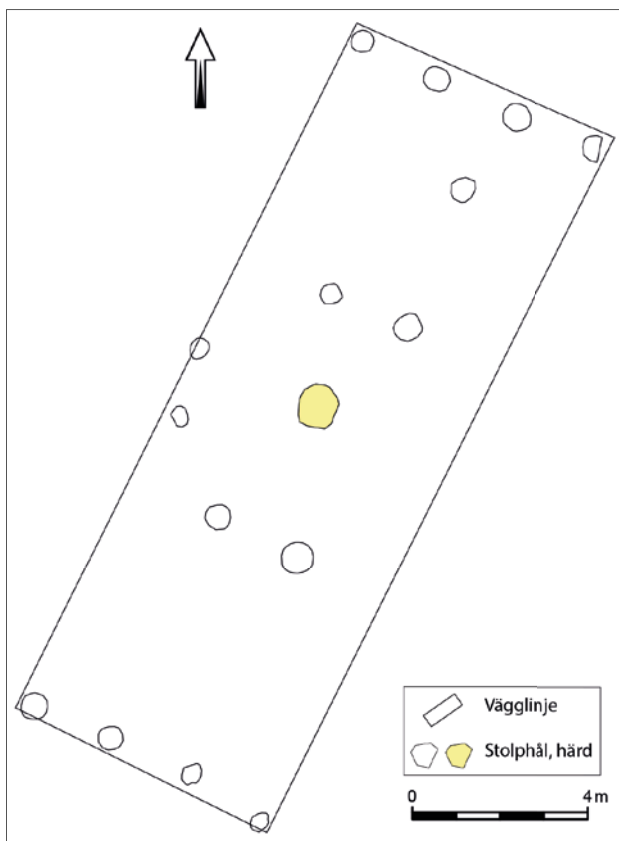
Med tiden växte sig hallarna enorma och blev tydliga uttryck för makt och status, men på 400-talet var de ganska små. Huset vid Norrby var ungefär 18 meter långt. Men det var förhållandevis brett, sex meter, och det var nog rätt högt för de takbärande stolparna var grova. Man borde ha kunnat se från

utsidan att huset var speciellt. Det låg dessutom lite avsides från de andra husen på gården. I gengäld var det väl synligt från grannbyn, som om det signalerade att här bodde det minsann några med en viktig samhällsposition.

Ingången låg på den långsida som vette mot gårdsplanen och gårdens andra hus i nordväst. En gäst som klev in genom dörren vid kvällstid skulle ha haft den nedgående solen i ryggen. Inne i huset fanns ett enda rum. Fyra höga stolpar bar upp taket och rummet upplevdes nog som stort och högt. Mitt på golvet fanns en upphöjd eldstad, och kanske var det här värden mötte sin gäst. Vad som mera kan ha funnits i huset vet vi inte. Huset var mycket välstädat och tomt när det grävdes ut. Det enda som hittades var lite rester efter måltider i form av ben och sädeskorn. Det väcker förstås frågan om det verkligen var en hall för gästbud. Eller var det ett hus för kult, ett tempel? Har det stått gudafigurer där inne?

I en annan helt vanlig liten by om två till tre gårdar, som låg vid Nederkumla i östra Fyrislund, byggde man nu något som aldrig förr hade skådats.

Gårdarna låg strax nedanför en stenig höjd, som byborna under romersk järnålder verkar ha använt till allt möjligt, bland annat matlagning (se berget på sidan 59). Om aktiviteterna var helt världsliga eller också hade rituella inslag vid den tiden ska vara osagt. Men på 400-talet verkar denna höjd ha fått stor betydelse som en helig plats.

Plan över hallbyggnaden hämtad från den arkeologiska rapporten från 2018 av Fredrik Larsson m. fl.

Gudafigur, cirka 3 cm hög, hittad vid en storgård i Lunda i Södermanland. Foto: Gabriel Hildebrand, Statens historiska museer (CC BY).

Dryckes-
ceremonier på en
gotländsk bildsten.
Foto (bearbetat):
Wikimedia Commons
(CC BY-SA 4.0).

Förmodligen var det byborna själva som reste dem: ett drygt trettio-tal stolpar, omkring två meter höga, som stod i en vid halvcirkel runt det låga bergets fot. Stolpraden var över hundra meter lång, och bildade en gräns mellan byn och berget. Det var dock inget plank man byggt utan stolparna var fristående med 3–4 meters mellanrum. De kunde inte rent fysiskt stänga ute folk och få, eller hindra folk från att se vad som skedde på höjden. Stolparna var antagligen en stark gräns ändå, och det var nog inte alla som fick passera in mellan dem. Med en höjd om cirka två meter har stolpraden varit väl synlig i det flacka landskapet, men inte överdrivet monumental. Höjden på de välkända stolpraderna i Gamla Uppsala (som inte skulle uppföras förrän 150–200 år senare) var uppemot sex meter.

Mitt för höjdens högsta och mest bergiga parti saknades stolpar. Troligen var det här man gick in och ut mellan byn och berget. Man kan tänka sig att det var en särskilt viktig och känslig plats, och just här vid ingången verkar man ha haft allt möjligt hokus pokus för sig. Vid tre av stolparna intill öppningen fanns offerade föremål. De hade grävts ner när stolparna restes, troligen som en invigning. Innanför öppningen och nära berget låg en hög med eldsprängda stenar och bland dem hästtänder, troligen från en offerad häst. I en grop i närheten fanns en kruka. Inget fanns kvar i krukans vid utgrävningen, men säkert var den också spår av någon ceremoni. Precis innanför öppningen fanns också en stor oval grop som man eldat i. I askan låg

inte bara brända och obrända djurben från häst, hund, ko och får utan också brända människoben. Var det också en offerplats? Eller en grav?

Det mesta talade för att gropen var spår av ett rituellt offer. Men så var det människoben. De fanns bara i den del av gropen som låg närmast berget. Det var också bara i den delen som det låg hundben och det var nog av betydelse. Längre fram under yngre järnålder och vikingatid blev hundar, och hästar, vanliga inslag i gravar som ledsagare på de dödas resa mot dödsriket. Så kanske var den märkliga anläggningen gjord med tanke på vad berget bakom stolparna skulle användas till: gravar. Det var en enorm förändring! Under de tvåhundra år som byn hittills existerat hade ju alla döda förts iväg någon annanstans, kanske med processioner till något större gravfält i utkanten av Fyrislund.

Offerhärden under pågående undersökning.

Gårdar och kultplats vid Kumla i folkvandringstid.

*Illustration:
Sverker Holmqvist,
Arkeologikonsult.*

Berget kom så småningom att fyllas av gravar, men det tog lång tid. Troligen var höjden inte bara en gravplats, utan även platsen för andra mer svårfångade riter. Ännu mer än hundra år senare fanns bara en handfull gravar här. De kan långt ifrån motsvara allt folk i byn, så man får anta att det bara var speciella personer som begravdes här, i alla fall till en början.

Ansvar för kultplatsen och gravarna kan ha vilat på kvinnorna i byn. Eller så var riterna riktade till kvinnliga gudomligheter. Det man grävde ner vid stolparna intill öppningen tyder på det: en vävtyngd, en malstenslöpare och ett litet bronsspänne. Innan föremålen grävts ner hade de behandlats på olika vis. Vävtyngden hade krossats och bränts vid hög temperatur, malstenen hade krossats. Spännet hade tvärtom bevarats mycket väl, för det hade man bakat in i en lerklump. Symboliken är både intressant och tydlig om man nystar lite i fyndomständigheter och forntida myter.

Fibulan sticker fram i lerklumpen.

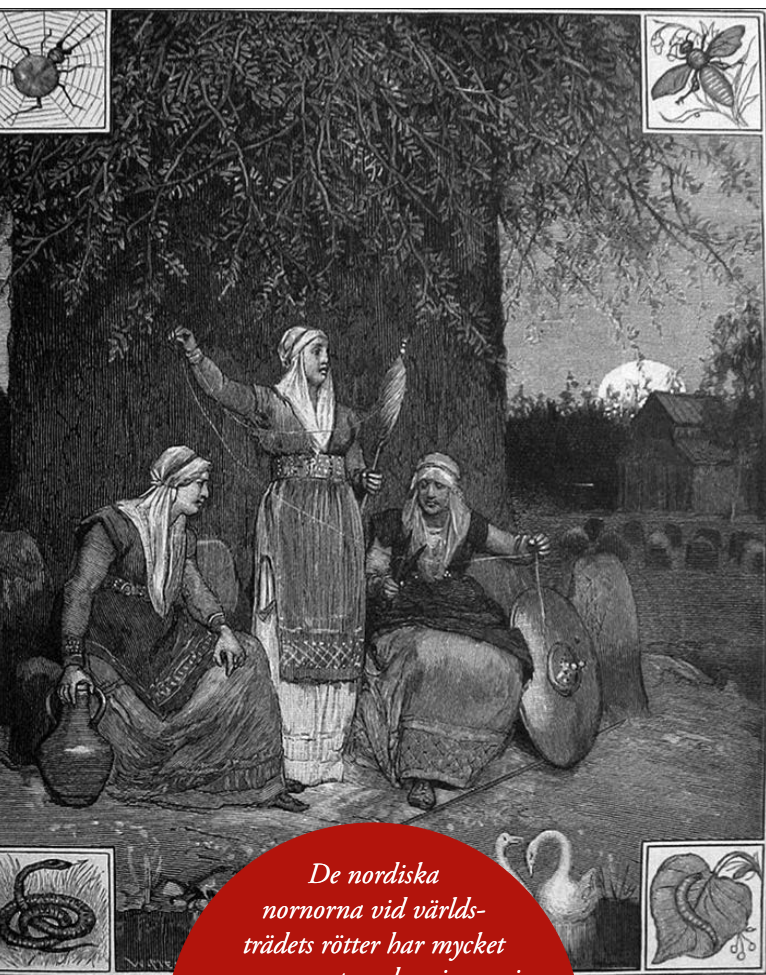
När den lilla fibulan hittades låg den i en lerklump. Hur ska man förstå lerklumpen? Den kan påminna om en gjutform, eller om en livmoder? Fibulan ser nästan ny ut trots 1600 år i jorden (400–475 e.Kr.). Den är drygt 4 cm lång och av brons. Dess egentliga funktion var att pryda och fästa ihop en klänning eller sjal men just den här fibulan offrades istället. Dräktspännen förekommer som stolphålsoffer i hus, men det är ovanligt.

Malstenslöparen (till vänster) och vävtyngden (till höger) som hittades i stolpraden. Föremålen är i verklig storlek.

Bonaderna från Överhogdal är från vikingatiden, men vi kan utgå från att liknande myllrande bilder vävdes under folkvandringstiden också. Foto: Wikimedia Commons (Public domain).

De nordiska normorna vid världsträdets rötter har mycket gemensamt med moirerna i grekisk myt och parcerna i romersk, gudinnor som vävde livets väv och bestämde alla människors öden. Illustration: Wikimedia Commons (Public domain).

Vävning var ett kvinnligt hantverk med stort ekonomiskt och socialt värde, avgörande för att kunna hålla sig torr, varm och vacker och pryda husen med textilier och bonader. Vävning kunde också vara en magisk handling. Väven som växte fram under väverskans händer kunde påverka en människas liv. Vävtyngden som symbol för väven kan därför ses som en kraftfull metafor för livet, och bränningen och krossningen av den därför för döden. Det liknar även hur man brände och krossade de dödas kvarlevor.

UPPSPÄND ÄR VÄVEN
TILL VARSEL OM MANFALL,
FRÅN BOMMENS MOLNTAPP
REGNAR DET BLOD.
NU ÖVER SPJUTEN
SPÄNNES DEN GRÅA
LIVSTRÅDENS VARP
SOM VÄVERSKOR FYLLER
MED VALHALL-GUDENS
RÖDASTE VÄFT.
TÄT ÄR VÅR VARP
AV MÄNS TARMAR,
HÅRT ÄR DEN TYNGD
AV MÄNS HUVUDEN,
SPÄND ÄR DEN
AV JÄRNKODDA SPJUT.
MED VÅRA VAPEN (SVÄRD)
VÄVER VI DÖD.

Darraðarljóð (Spjutsången eller Spjutgudens sång) finns återgiven i *Njáls saga*. I sången skildras hur en grupp valkyrior väver fram ett blodigt fältslag på en makaber vävstol konstruerad av vapen och likdelar.

Att mala med handkvarn var också ett kvinnligt arbete. Myter berättar om kvarnen som ett magiskt redskap, som när jättinnorna sjungande maler fram guld på Grottekvarnen. Bakgrunden är förstas hur kvarnen förvandlade säd till mjöl och bröd.

Det tredje offret var en nästan helt intakt, högkvalitativ men liten bronsfibula vars ena ände hade formen av ett djurhuvud, kanske en häst. När spännet hittades var det inbakat i en rundad lerklump så att bara djurhuvudet stack ut. Betydelsen av detta är höljd i dunkel, men kan man tänka sig att lerklumpen skulle associera till gjutformar? I så fall finns även i detta offerföremål en länk till förvandling, skapande och födelse. Djurhuvudet kikar ut ur lerklumpen som ett barn ur en födande kvinna.

Gravar vid byn

Något tycks ha hänt som gjorde att människor började begrava fler av sina anförvanter närmare boplatserna nu. Gravarna på berget ovanför stolpraden blev inte de enda.

Den märkliga Inhåleskullen som vi tidigare berättat om (se sidan 24 och 28), hade vid den här tiden stått obrukad i flera hundra år. Men plötsligt började man lägga gravar där igen. Visste man om att det funnits gravar där förut? Jo, antagligen. En gammal gravkammare från förromersk järnålder öppnades nämligen, skeletten föstes åt sidan, och så lade man ner brända ben och gravgävor från en ny begravning. Samma sak, nästan i alla fall, hade hänt en gång tidigare (se sidan 28), men det var nu flera hundra år sedan. Vi vet inte vilka som kan ha gjort detta. Men de hade bränt den döde mannen på en björnfäll. Det fanns faktiskt flera björnskin i de folkvandringstida gravarna på Inhåleskullen, kanske som särskilda hederstecken. Det var likadant på berget ovanför stolpraden. En kvinna svept i en björnfäll var en av de första som brändes och begravdes här, någon gång mellan 530 och 550 e.Kr. Hon dog i en omvälvande tid. År 536 inträffade ett förödande vulkanutbrott någonstans på norra halvklotet, som förmörkade solen i flera år och färgade himlen blodröd – upplevde hon det? ■

Kvinnans grav undersöks. Bland de brända benen i ett hartstätat svepkärl låg också björnklor (se björnklorna i detalj i bildens övre högra hörn). Stenen låg som ett lock över kärlet.

GULDSKATTEN I SÖDERBY OCH FIMBULVINTERN

Skatten hittades drygt tre kilometer söder om Danmarks kyrka, och alltså lite bortom det område vi behandlar här. Men vi måste ju berätta om den ändå! Tio dyrbara guldbrakteater: runda hängsmycken med mytiska bilder som burits som ett bröstsmykke av någon – man eller kvinna – ur dåtidens religiösa och politiska elit. Någon gång på 500-talet blev guldbrakteaterna våldsamt hanterade och utkastade i en våtmark. Berodde det på klimatkatastrofen?

Fyndet gjordes 1876, när några män grävde diken i ett kärr på Söderbys skog. Tänk er deras upphetsning! Säkert letade männen länge i kärret tills de fått ihop den utspridda skatten: nio guldbrakteater och därtill lite smärguld i form av tenar och spiraler. Fyndet löstes in av staten för en ordentlig summa och den exakta fyndplatsen glömdes bort, men återupptäcktes 1995 med hjälp av metallsökare. Då hittades en tionde guldbrakteat, större och tyngre och med unika bildmotiv. Man tror nu att hela skatten har bärgats.

*Söderby-
skatten. Foto: Ulf
Bruxe, Statens
historiska museer
(CC BY).*

Foto: Wikimedia Commons (Public domain).

Kärret låg i det sumpiga skogsområdet Lunsen som höjer sig söder om Sävjaåns dalgång, inte långt ifrån där E4:an idag brakar upp för sluttningen. Vid tiden för offret var den kilometerbreda dalgången vattenfylld och en del av den flera mil långa havsvik som brukar kallas Långhundraleden. Skogsområdet på södra sidan låg avsidat, här fanns ingen bebyggelse. Det var helt i linje med tidens traditioner: skulle ett viktigt offer utföras sökte man upp en enslig våtmark långt ifrån bygden. Det forskarna däremot reagerat på är att brakteatern förstörts så aggressivt: hängöglor har slitits bort, och på den största och figurrikaste brakteaten har man gått loss med kniv och ristat och hackat i bilderna. Det har dock inte skett besinningslöst, utan metodiskt med strategiska rispör och hack över figurernas hals, hjärta och kön. Sedan har brakteaten knycklats ihop och kastats i kärret. Den avslitna hängöglan hittades 20 meter därifrån.

Söderbybrakteaten, drygt 6 cm i diameter.

Foto: Christer Ahlin, Sveriges historiska museer (CC BY).

Ragnarök med Tor och midgårdsormen på en fantasifull skildring av Emil Doepler 1905. Illustration: Wikimedia Commons (Public domain).

Var man arg på gudarna? Det fanns en anledning till frustrationen i så fall: upplevelsen av den grymma fimbulvintern och Ragnarök.

DÅ SADE GANGLERI: VAD FINNS ATT BERÄTTA OM RAGNARÖK? JAG HAR INTE HÖRT NÅGOT BERÄTTAS FÖRUT. HÅR SÄGER: MÅNGA OCH STORA HÄNDELSER ÄR ATT BERÄTTA OM DET. DET FÖRSTA ÄR ATT DEN VINTER SOM KALLAS FIMBULVINTERN KOMMER. DÅ YR SNÖ FRÅN ALLA HÅLL, DÅ BLIR DET MYCKET KALLT OCH VASSA VINDAR. SOLEN HAR INGEN VERKAN. TRE VINTRAR KOMMER I FÖLJD OCH INGEN SOMMAR EMELLAN.

År 536 skedde ett jättelikt vulkanutbrott någonstans på norra halvklotet. En tjock svavelhaltig dimma lade sig framför solen. Dimman låg kvar länge och en vulkanvinter drabbade världen med felslagna skördar, svält och sjukdomar. Den klimatförsämring som redan var i gång övergick i katastrof. Det blev blött och kallt. Solen blev mörk och himlen rödfärgades. Än värre blev det när fler stora vulkanutbrott ägde rum åren därefter. Kylan höll i sig. Det har man sett genom att studera tillväxten av årsringarna i bevarade träd, den var usel i nästan tio år. Det vore inte konstigt om människorna trodde att världen var på väg att gå under.

Desperat försökte man hämnas på gudarna. Eller? Kanske snarare beveka dem: Förstörelsen, rispanDET och hackandet i guldrakteaten kan tyckas våldsamt men det var så man brukade göra. Föremål som skulle

Foto: Ulf Bruxe, Statens historiska museer (CC BY).

ROMERSKA GULDMYNT

På 400-talet strömmade en stor mängd romerska guldmynt, så kallade solidi, till Norden. Trots att det aldrig förr skådats så mycket guld var det ändå bara en rännil av allt guld som romarna desperat öste över hunner, goter och andra för att skydda riket från plundring. Mynten kom hit stötvis, antagligen i samband med händelser där nordbor på något vis varit inblandade, kanske som soldater. Många mynt smältes om till ämnesguld, dekorationer och smycken. Däribland de mycket speciella brakteaterna, guldplattor med motiv på ena sidan. De första brakteaterna var ganska lika de romerska mynten och deras kejsarporträtt, men snart ersattes den gudomlige romerske kejsaren av den främste guden på hemmaplan: Oden. Även andra gudar, djur och mytiska scener liksom runor och mer kryptiska tecken finns på dem. Brakteater tillverkades under knappt hundra år, ungefär 450–540 e.Kr.

*Agraffknapp av förgyllt silverbleck från en kistgrav i Danmarksby, folkvandringstid.
Illustration: Bengt Händel, Årsboken Uppland 1975.*

offras bröts sönder, krossades och gjordes obrukbara. Det kan ha varit ett sätt att sända över tingen till gudavärlden, eller att oskadliggöra föremål som betraktades som farliga. Så guldets i mossen var nog ett offer till gudarna av det dyrbaraste och mest magiskt kraftfulla man ägde.

Oavsett innebörden visar det praktfulla guldoffret att det bör ha funnits ett religiöst och politiskt ledarskap i närheten av Fyrislund. Närmsta kandidaterna finner vi vid Danmarks by. När E4:an skulle byggas grävdes mer än hundra gravar ut här. Flera var så kallade kammargravar, träkammare i marken täckta av sten och jord. I kamrarna hade de döda begravs obrända, iförda färgstarka dräkter med mönstervävda band, spännen och knappar av guld, silver och brons. Kammargravarna och praktdräkterna, dryckeskärlen av glas och annan lyx man omgav sig med imiterade kontinentens kejsarliga hovkultur. Den nordiska härskareliten och deras följare sneglade söderut igen.

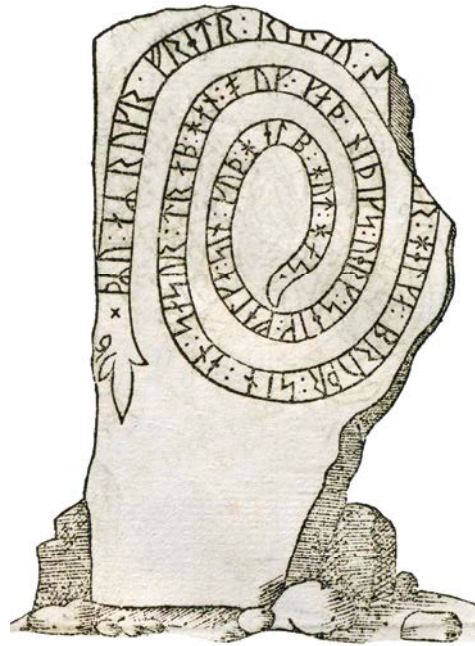
Motorvägsbygget ledde också till en gravfältundersökning tre kilometer längre söderut

men där var gravarna betydligt enklare. Gravfältet hade dock fortsatt att växa till och under vikingatiden verkar man ha kommit upp

Bronsbeslaget i form av ett drakhuvud fanns i en rik vikingatida krigargrav. Beslaget är 5 cm stort. Illustration: Bengt Händel, efter Wexell 1997.

sig rejält. Särskilt utmärkte sig några mycket rika och militärt präglade gravhögar från 900-talet. På 1000-talet restes där också en runsten, av ingen mindre än Erik och hans släktingar. Erik var ett kungligt namn vid den här tiden. Det är därför troligt att platsen med gravarna och runstenen ingick i ett vikingatida kungligt släktgods. Om ursprunget till denna maktmiljö ska sökas hos folket i kammargravarna, eller om det var nya makthavare som lagt under sig området kan man fundera på. ■

På runstenen U954 står: "Erik och de andra fränderna reste stenen efter Helge, sin broder. Och Sassur dräpte honom och gjorde nidingsverk, svek sin följesman. Gud hjälpe hans ande!". Namnet Erik betyder ungefär "den framför andra mäktige". Träsnitt (beskuret) i verket Bautil, 1750, ALVIN (Public domain).

Mosaikerna i kyrkan San Vitale i Ravenna glänser av den prakt som präglade det östromerska kejsarliga hovet. Bilden visar kejsarinnan Theodora omgiven av sin uppvaktning. Foto (bearbetat): Wikimedia Commons, (CC BY-SA 4.0).

VENDELTID

550–800 E.KR.

BAM! I BÖRJAN AV VENDELTIDEN GÖR DEN YPPERSTA ELITEN ENTRÉ I FYRISLUND MED TRE FANTASTISKA OCH SLÖSANDE RIKA BEGRAVNINGAR. DET VAR TILLSTÄLLNINGAR OCH GRAVAR SOM KRÄVDE STORA RESURSER I FORM AV STEN OCH JORD, HUSDJUR OCH VILDA DJUR, VAPEN OCH SMYCKEN, GLAS OCH SPELPJÄSER – FÖR ATT INTE TALA OM KONTAKTNÄT OCH ALLIANSER. PRAKTEN SKULLE IMPONERA PÅ BEGRAVNINGSGÄSTERNA, MEN VAR OCKSÅ ETT SÄTT ATT VISA RESPEKT FÖR DE VÄRDAR SOM SKULLE TA EMOT DE DÖDA I NÄSTA TILLVARO – KANSKE ODEN OCH FREJA?

Hjälm hittad i en båtgrav i Valsgärde utanför Uppsala. Foto (bearbetat): Joe Mabel, från utställningen "The Vikings Begin" på Nordic Museum, Seattle (CC BY-SA 4.0).

DE TRE ELITGRAVARNA I KUMLA OCH GNISTA ARISTOKRATERNA GÖR ENTRÉ I FYRISLUND

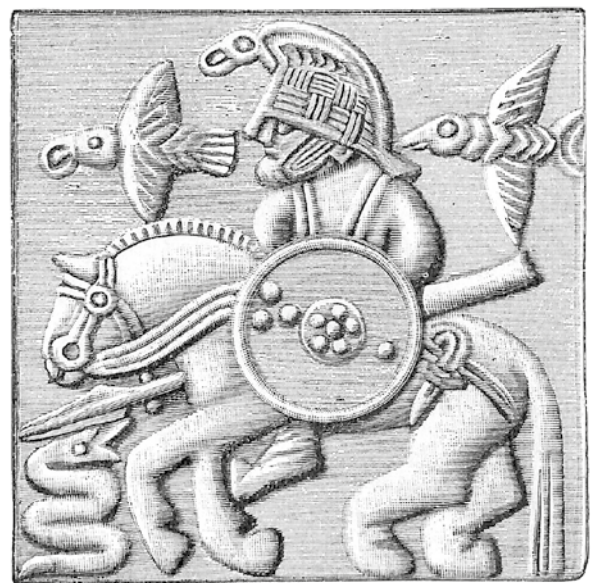
Bam! Med stora sprakande gravbål gör den yppersta eliten plötsligt entré i Fyrislund. Tre fantastiska begravningar hålls, men sedan – ingenting. Vad var det som hände?

Två av gravarna låg nära dagens Kumla Övergård i östra Fyrislund, en låg vid gården Gnista vid Almungevägen. De kallas därför Kumlagravarna och Gnistahögen, och undersöktes 2016 respektive 2013.

Begravningarna var uppvisningar av makt och strålgång. Begravningsgästerna skulle se hur det slösades med glänsande guld och blänkande silver, gnistrande röda granater, svärd, sköldar, vapenknivar, hjälmar, förgyllda spelbrickor, spelbrickor av valben, exklusiva skrin, glasbägare, björnfällar, hästar med glänsande huvudlag, hundar, svin, får, kor och rovfåglar... Det var de fynd som gjordes när gravarna undersöktes. Sedan får vi föreställa oss allt det andra som helt hade förtärts av elden: vävnader, vackra kläder, läder- och träföremål som bara blev till aska. Prakten var nog inte bara till för att imponera på begravningsgästerna. Ståten var också ett sätt att visa respekt för den värd som skulle ta emot de döda i nästa tillvaro – kanske Oden eller Freja?

Vendeltid – merovingertid

På 500-talet tog kontakterna mellan Skandinavien och Medelhavsområdet nya vägar. En orsak var att nya folk etablerade sig i de östliga delarna av kontinenten, och de tycks inte ha varit intresserade av att hålla liv i gamla nätverk. Nordborna hänvisades istället till en västlig rutt som via danernas land gick genom nuvarande Tyskland, Frankrike och Italien till Medelhavet och

En vendelkrigare. Eller Oden. Bilder som de här fanns på metallplåtar på krigarnas hjälmar. Illustration: Wikimedia Commons (Public domain).

vidare till Bysans. Det innebar att nya kontakter knöts. Skandinaverna blev en del av den färgstarka romersk-frankiska kultur som utvecklades hos härskaeliterna i hela detta vidsträckta område. Elitkulturen spreds inte minst från de frankiska merovingernas rike, vars stora inflytande kan ses hos langobarderna i Italien såväl som hos anglosaxarna i England och thyringarna i Centraleuropa. Och i Fyrislund! Hade de praktfulla begravningarna inte hållits här, utan i langobardiska norra Italien eller anglosaxiska East Anglia, hade begravningsgästerna förmodligen nickat igenkännande när de glittrande vapnen och glasbägarna visades upp.

1800 f.Kr.	500 f.Kr.	0	400 e.Kr.	550 e.Kr.	800 e.Kr.	1050 e.Kr.	1500 e.Kr.
BRONSÅLDER	FÖRROMERSK JÄRNÅLDER	ROMERSK JÄRNÅLDER	FOLKVANDRINGSTID	VENDELTID	VIKINGATID	MEDELTID	

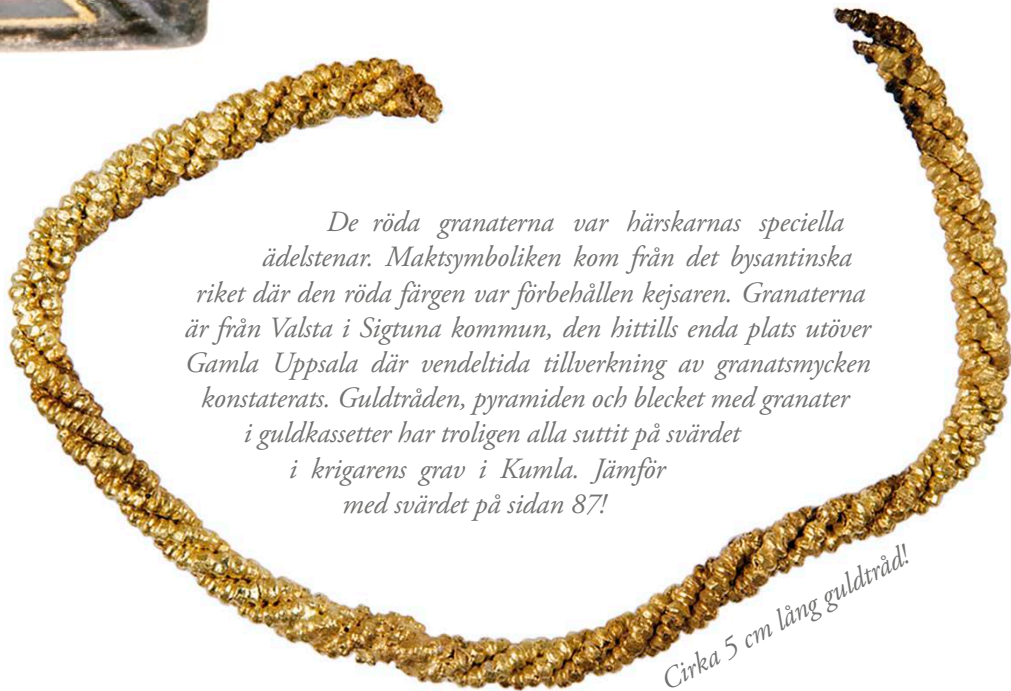
Pyramiden är cirka 1,5 cm i verkligheten.

Blecket är cirka 1,5 cm i verkligheten.

Granater för infattning. Varje sten är bara några millimeter.

De röda granaterna var härskarnas speciella ädelstenar. Maktsymboliken kom från det bysantinska riket där den röda färgen var förbehållen kejsaren. Granaterna är från Valsta i Sigtuna kommun, den hittills enda plats utöver Gamla Uppsala där vendeltida tillverkning av granatsmycken konstaterats. Guldtråden, pyramiden och blecket med granater i guldkassetter har troligen alla suttit på svärdet i krigarens grav i Kumla. Jämför med svärdet på sidan 87!

Cirka 5 cm lång guldtråd!

Frö. Foto: Gabriel Hildebrand, Statens historiska museer (CC BY).

YNGLINGAKUNGAR OCH MEROVINGER

Merovingerna regerade från 400- till 700-talet, efter att Merovech gripit makten över frankerna i nuvarande Belgien. Precis som de flesta ätter med ambitioner på den här tiden hävdade merovingerna att de hade övernaturligt ursprung. Merovech skulle vara frukten av ett möte mellan hans mor och en tjurliknande varelse med fem horn som dykt upp när hon simmade i en sjö. I Uppsala var man inte sämre. Ynglingaättens kungar ledde sitt ursprung till guden Frej och en kvinnogestalt som möjligen var jättinna (källorna är lite luddiga på den punkten).

Merovechs son Childerik I är mest känd för eftervärlden genom sin enorma gravhög full med guld, som grävts ut i Tournai i västra Belgien. Childerics grav kan ha stått modell för storbögarna i Gamla Uppsala. Förutom stora gravhögar (och båtgravar) var ett nytt inslag i gravriterna nu att offra stora mängder djur. När Childeric I begravdes offrades inte mindre än 21 hästar! Dessa hästoffer kan i sin tur ha varit inspirerade av ryttarfolket hunnernas kultur.

De tre elitgravarna i Kumla och Gnista

Aristokratin i Mälardalen verkar anamma den prakt-älskande och militärt präglade merovingiska hovkulturen med hull och hår. Om det sedan handlade om nya makthavare som kom utifrån eller gamla makthavare som lade sig till med en ny livsstil är omöjligt att veta. Men i bondelandet Fyrislund var guldglittrande vapengravar verkligen något helt nytt. Och de tre gravarna tycks ha lagts på jungfrulig mark. Ingenting tyder på att det funnits äldre gravar på dessa platser. Några storgårdar från samma tid som gravarna har heller inte hittats. Ännu, är bäst att tillägga, även om det inte finns så stora ytor kvar att undersöka i Fyrislund.

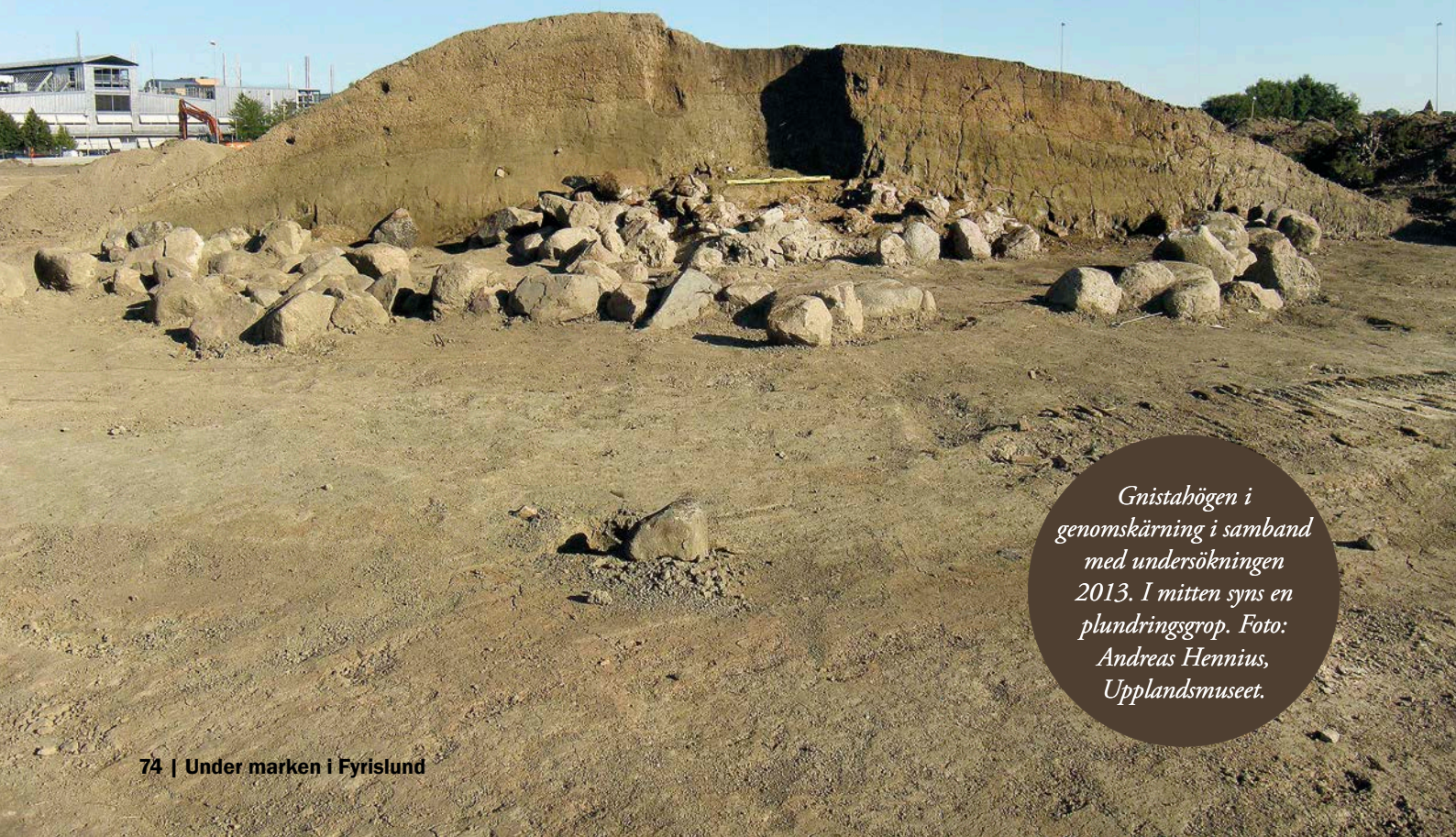
Allt i gravarna var hårt förbränt och förvridet, föremålen såväl som skeletten. Ändå kunde benexperterna se att Gnistahögen hade uppförts för en medelålders man. I den ena Kumlagraven fanns två personer: en vuxen man och ett barn i femårsåldern. I den andra fanns en kvinna som varit 25–44 år när hon dog. Varför fick just de här människorna så slösande rika begravingar? Och varför fick de inga arvtagare? Inga andra gravar av den här karaktären har hittats i området. Även om man räknar med att gravar har försvunnit sedan 1700-talet, när många fler ”ättehögar” ska ha funnits både vid Kumla och Gnista, så borde fynd av den här kalibern ha rapporterats in.

De tre förgyllda ansiktena, 2,8 cm höga, med granatögon har sannolikt suttit på Gnistakrigarens praktsköld. Foto: Olle Norling, Upplandsmuseet.

Ett liknande ansikte som de på bilden ovanför från Gnista. Ansiktet kan ha suttit på ett svärdsgehäng. Från en av båtgravarna i Vendel. Foto: Christer Åhlin, Statens historiska museer (CC BY).

Gnistahögen i
genomskärning i samband
med undersökningen
2013. I mitten syns en
plundringsgrop. Foto:
Andreas Henniuss,
Upplandsmuseet.

Flygfoto under pågående undersökning av gravarna i Kumla. Bakom dem ses Kumla Övergård och till höger landsvägen österut. Foto: Hawkeye (©2016 www.flygfoto.com).

Begravningarna med de häftiga gravbålen var skådespel som skulle synas. Gnistahögen låg alldeles ovanför sjön, som man nog kan påstå var dåtidens E4. Där ute på vattnet möttes alla som antingen skulle färdas längre in i viken mot Gamla Uppsala, Vendel och Valsgärde eller ut mot Ekoln och Mälaren. Både Gnistahögen och

de båda Kumlagravarna låg dessutom precis intill en väg. I alla fall är det mycket troligt att landsvägen som i århundraden sträckte sig tvärs över Fyrislund mellan Föret i väster och Samnan i öster fanns redan när gravarna byggdes. Med säkerhet fanns den på vikingatiden, för då restes runstenar där vägen korsar Samnan.

VENDELTID

Vendeltiden, 550–800 e.Kr., har fått sitt namn efter en plats vid Vendels kyrka norr om Uppsala där det gjorts otroliga arkeologiska fynd i form av obrända båtgravar fulla av praktfulla vapen, ridutrustningar, brädspel, verktyg, glasbägare och mängder av offrade djur. Samma utrustning men bränd med de döda, och stora gravhögar, var annars det dominerande gravskicket för tidens aristokrati. Vendeltid säger man bara i Sverige, danskarna säger yngre germansk jernalder och norrmännen merovingertid. Perioden präglades av täta kontakter med den kontinentala elit som etablerat sig efter folkvandringstidens tumult. I början av vendeltiden blev Uppsala ett av Skandinaviens största maktcentrum.

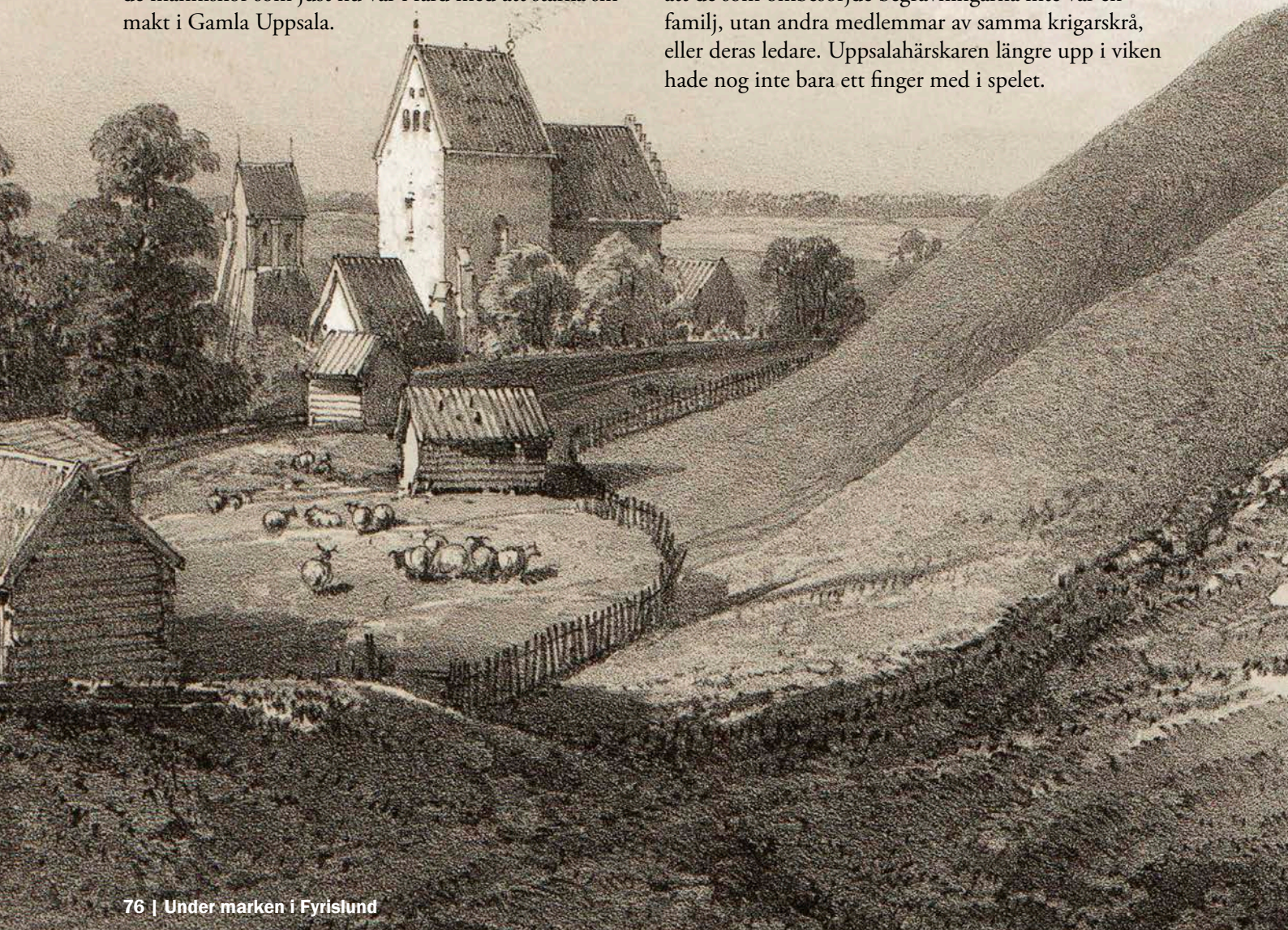

De tre storslagna begravningarna vid Kumla och Gnista hölls i stort sett samtidigt. Exakt datering är svårt, men alla tre uppfördes i slutet av 500-talet/början av 600-talet e.Kr. Det var alltså samtidigt som en stor omvandling var i full gång uppe i Gamla Uppsala. Där iscensatte de maktthungriga sveakungarna ett grandios projekt, som gick ut på att skapa en slags vidsträckt palatsanläggning med enorma hallbyggnader, verkstäder, processionsvägar med höga stolprader och jättestora gravhögar. Fyrislundsgravarna är som en liten utlöpare av allt detta. Det var inte långt dit. En siktlinjeanalys visar att man från Gnista faktiskt kunde se storhögsbygget vid Gamla Uppsala!

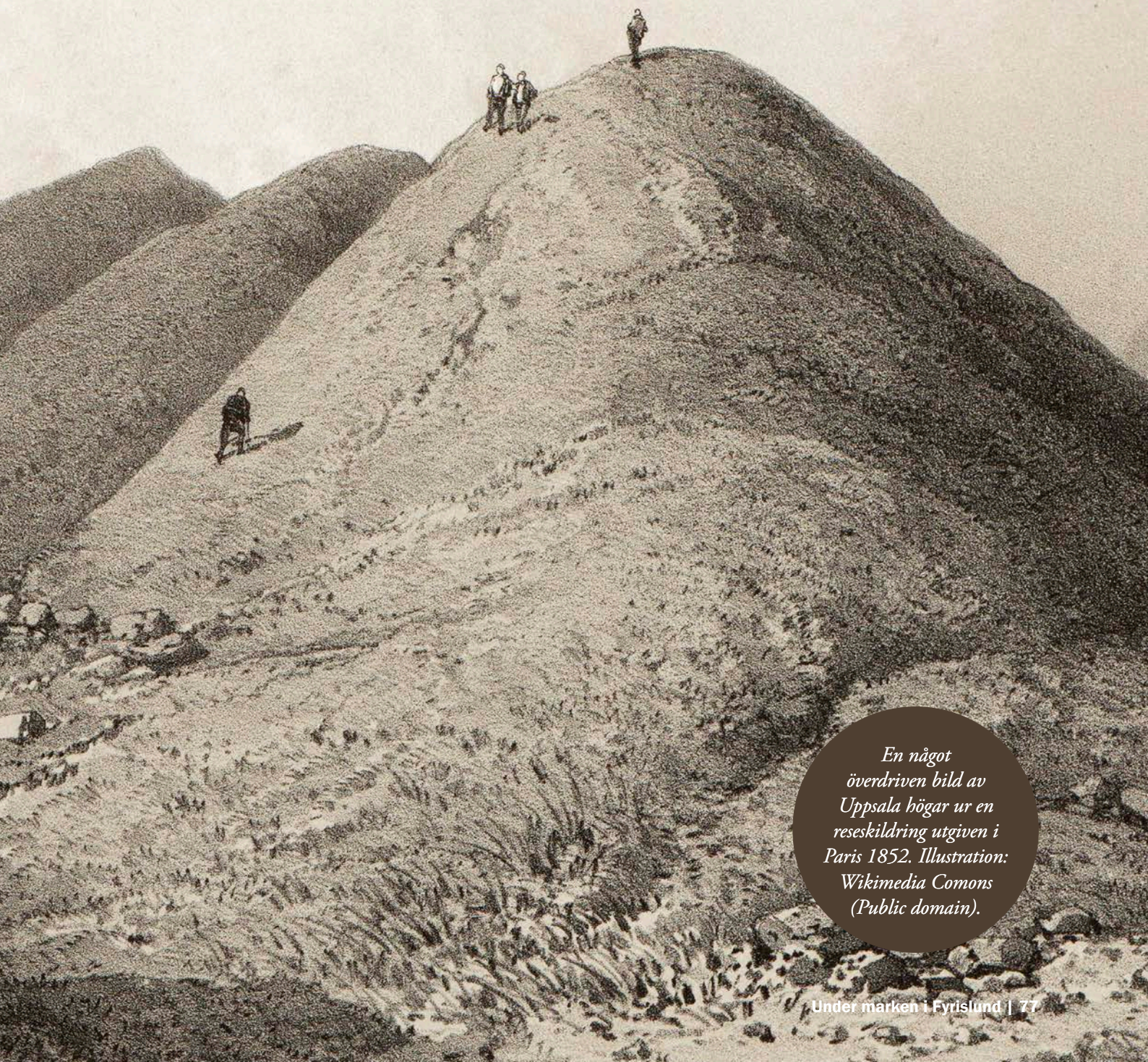
Att det på så nära håll till denna maktapparat skulle ha funnits människor med andra lojaliteter än till härskarna i Gamla Uppsala är inte troligt. Nej, praktiken i Fyrislundsgravarna var nog resultatet av att man stöttade Gamla Uppsalamakten. En del av gravgodset, som vapnen, kan säkert ha varit belöningar för utförda stridsinsatser och politiskt medhåll. Annat kan ha varit gåvor som uttryckte mer jämlika relationer och allianser. Kanske fanns det rentav släktband? En annan möjlighet är att personerna i Fyrislund deltagit i diplomatiska resor eller i krigståg och fått med sig handelsvaror eller krigsbyten hem. Kanske ihop med de människor som just nu var i färd med att stärka sin makt i Gamla Uppsala.

Men varför här? Det verkar inte ha funnits några storgårdar som maktthavarna i Gamla Uppsala kunnat vilja knyta till sig. I så fall är det troligare att Uppsalahärskarna utsträckte sitt inflytande genom att skänka gårdar och mark till följesmän eller allierade som inte hade någon tidigare bakgrund i området. För att det skulle vara möjligt måste marken förstås ha ingått i uppsalakungarnas domäner, eller kommit att göra det från och med nu. Kan det förklara varför gårdarna och byarna i Fyrislund blev allt färre fram till 600-talet? Men i den närmaste byn, den med det stolpinhängade berget (se sidan 62), var allt som vanligt. Byn visar inga tecken på att ha dragits in något spel om makt och gods.

Det är inte säkert att praktgravarna ska tolkas som att några storgårdar etablerades. De döda var uppenbarligen högt uppsatta krigare, men det märks inte av några aristokratiska husfruar. Vid den här tiden fanns det inga storgårdar utan mäktiga kvinnor som förestod och ledde hushållen. Men här saknas helt gravar med förnäma kvinnors attribut, såsom dyrbara smycken. Det tycks heller inte som om gravarna fick några efterföljare. Det skulle kunna betyda att de förnäma krigarnas position inte gick i arv, utan att den var mer av ett personligt ämbete. I så fall kan man tänka sig att de som ombesörjde begravningarna inte var en familj, utan andra medlemmar av samma krigarskrå, eller deras ledare. Uppsalahärskaren längre upp i viken hade nog inte bara ett finger med i spelet.

Vildsvinsbuvudet, 5,6 cm långt, har troligen prytt Gnistakrigarens sköld. Vildsvinet var Sveakungarnas speciella kännemärke. Kungarna och deras folk stod gudarna Frej och Freja nära. Frej ägde galten Gyllenborst som skapats av dvärgar och Freja red stridsgalten Hildesvin. Foto: Olle Norling, Upplandsmuseet.

En något överdriven bild av Uppsala högar ur en reseskildring utgiven i Paris 1852. Illustration: Wikimedia Comons (Public domain).

Gravarna byggs

Det var ett avsevärt arbete att uppföra gravarna. Gnistahögen var 18,5 meter tvärs över och tre meter hög. Det motsvarar ungefär 450 kubikmeter jord! All den sten som täckte bålresterna måste ha kärrats till platsen, för där fanns ingen sten i marken. Leran och grästorven som täckte stenen har också forslats dit. Mollusker och alger i jordproverna visar att materialet hämtats från de sankna områdena ner mot sjön. Vedmängden som samlades ihop måste också ha varit ansenlig. Den skulle räcka för att bränna mer än ett ton kött.

Den arkeologiska undersökningen avslöjade att arbetet med högen skett i etapper och tagit lång tid. Man kan verkligen undra om högbygget var planerat så från början, eller om man gjorde högen större och större på grund av särskilda händelser. I första början var graven inte så imponerande, på höjden i alla fall. Över brandlager och stenröse fanns då bara ett tunt lerlager. Så fick den se ut så pass länge att det hann bildas en del växtlighet på graven. Men sedan kom man tillbaka och fyllde på med ett 1,5 meter tjockt lager av grästorvor. Återigen lämnades högen i fred så pass länge att gräs och fleråriga växter hann slå rot. Först därefter fick den sin slutliga tremetershöjd med ännu ett tjockt torvlager. Det är ett mysterium, men inte alls unikt. Även flera av storhögarna i Gamla Uppsala har byggts på i omgångar.

Gravarna vid Kumla var väldigt skadade men den ena tros ha varit en relativt stor gravhög, femton meter tvärs över och minst en meter hög. Den andra hade lagts upp på en bergsklack för att den skulle se större ut än den var. Tillsammans bildade grav och bergsklack en minst tio meter stor och drygt en meter hög konstruktion som bör ha syns väl över de flacka omgivningarna. Kanske var den egentligen ännu större. På grund av skadorna gick det inte att se om gravarna byggts i ett svep eller i etapper men hursomhelst har de krävt stora arbetsinsatser. ■

*Ett så kallat uppståndelse-
ägg, 4,4 cm högt, från
det vikingatida Sigtuna.
Ägget var en kristen
symbol. Hade den
äggformade stenen på
nästa sida en liknande,
fast hednisk, betydelse?
Foto: Christer Åhlin,
Statens historiska museer
(CC BY).*

Gnistahögen under grävning. Foto: SAU/Upplandsmuseet.

Gnistahögen innan undersökningen. Foto: Robin Lucas, Upplandsmuseet, Digitalt museum.

*Kallmurad tornliknande konstruktion i
Gnistahögen. Foto: Fredrik Thölin, SAU.*

Den övre delen av den rikaste krigargraven i Kumla var skadad, här syns kärnröset.

Den täckande stenpackningen i den andra krigargraven, troligen en kvinnlig krigare.

Mitt i kvinnograven stod en äggformad sten.

Brandlagret under stenpackningen i kvinnograven var litet men innehöll rikligt med fynd och de kremerade benen.

DE TRE ELITGRAVARNA I KUMLA OCH GNISTA

EN KVINNBLIG KRIGARE?

Den ena av de båda rika gravarna i Kumla, den femton meter stora gravhögen, uppfördes 550–575 e.Kr. När de brända benen från brandlagret analyserades visade det sig att alla människoben kom från en individ som dött vid 25–44 års ålder, och att kraniet hade kvinnliga drag. Men det fanns inga traditionellt kvinnliga föremål eller smycken i graven, tvärtom. Fynden i graven visade alla tecken på att ha tillhört en krigare.

Inför kremeringen hade den döda lagts på en björnfäll. Minst nio djur hade dödats och placerats bredvid henne: en häst, tre hundar, en gris, ett får eller get, en duvhök och en höna. De kraftigt fragmenterade och hopsmälta föremålen i graven visar att elden varit stark och het. Föremålen var av järn, brons och silver, men guld fanns inte i den här graven.

De föremål som trots eldens verkan kunde identifieras var delar av en stridsutrustning: sköldbuckla och sköldbeslag av brons, delar av en eneggad vapenkniv och ett dekorerat bronsbleck som antas ha prytt en hjälm.

I graven fanns detta bronsbeslag, som suttit vid handtaget på en särskild sorts vapenkniv som kallas scramasax. Scrama är ett germanskt ord besläktat med skräma, sår. Sax kommer av "att skära". Det lilla beslaget, cirka 3 cm långt, visar att kniven varit ett par decimeter. Så små vapenknivar brukades i närstrid men också för att döda och stycka jaktbyten. En vapenkniv av denna storlek skulle ligga bra i en kvinnas hand. Illustration (kniv): Stolpe och Arne 1912, (kvinna) Anna Hed Jakobsson.

Plåten visar en man som med vapenkniv (sax) och svärd kämpar mot två björnar. Den är en slags stämpel som användes för gjutning av exempelvis hjälmdekor. Plåten från Torslunda på Öland är cirka 4 x 4 cm stor. Foto: Sören Hallgren, Statens historiska museer (CC BY).

De oansenliga benbitarna på bilden är rester av trubbiga jaktpilar. Sådana kunde man använda när man jagade djur för pälsens skull. Man ville ju inte trasa sönder skinnen med vassa järnpilar. De två pilarna (framifrån och från sidan) är cirka 4 respektive 3 cm långa.

Här fanns också allt man kunde behöva för att jaga: jaktpilar, en häst, tre hundar – och en duvhök. Det är spännande, för att jaga med rovfågel var något alldeles nytt vid den här tiden. Faktum är att personen i graven kan ha varit en av de allra första i uppsalatrakten att jaga med rovfågel! Konsten att dressera och jaga med rovfåglar kom österifrån och spreds snabbt inom aristokratin både på kontinenten och i Norden. På kort tid blev det högsta status att jaga med falkar, hökar och örnar, och detta var något både män och kvinnor ägnade sig åt.

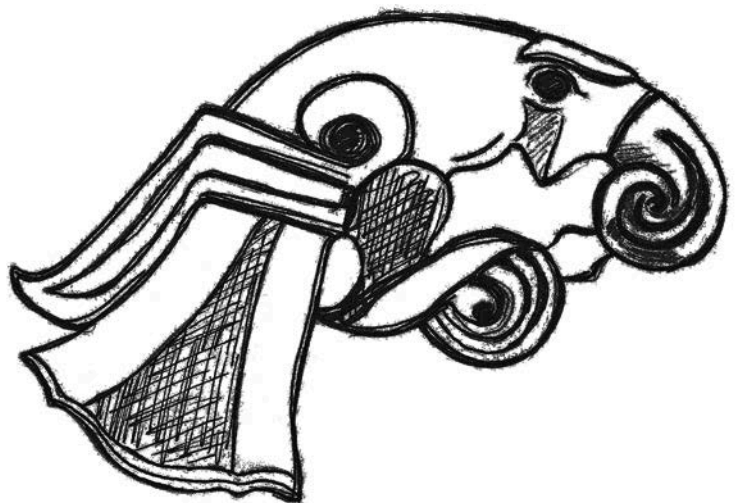
Jakt var inte bara nöje, utan en viktig del av elitens identitet och kultur. En jägare är ju som de farligaste djuren högst upp i näringskedjan: de som dödar. Så man lät begrava sig i björnskin och satte bilder av rovfåglar och vildsvin på sköldar, vapen, kläder och hästutrustning.

Kvinnliga krigare

Det var i storgårdarnas hallar som krigståg och attacker planerades, krigsbyten fördelades och sånger sjöngs om utkämpade slag. Som ledande gestalter i hushållet deltog aristokratins kvinnor i allt det, och även om det inte var deras främsta uppgift var det förmodligen ganska lätt för dem att skaffa sig inblick i strategier och stridstekniker. Kanske var det i viss utsträckning också nödvändigt att ha militär kompetens. Som för Ethelfled, en kvinna som i början av 900-talet styrde kungariket Mercia i nuvarande England. Ethelfled är känd som en framstående militär ledare och taktiker som flera gånger stred mot och besegrade invaderande vikingastyrkor. När hon dog gick makten över till hennes dotter.

I kvinnans grav fanns ett avbrutet beslag eller spänne av brons i form av en rovfågel. Beslaget är knappt 2 cm stort. Illustrationen nedan visar hur ett sådant beslag kan ha sett ut. Illustration: Anna Hed Jakobsson.

Hade Ethelfled fått med sig sina vapen i graven om hon inte varit kristen? Det fick i alla fall en kvinna i Birka, trettio – fyrtio år senare. Personen i graven ansågs länge vara en högt rankad manlig krigare som begravts med hela sin stridsutrustning, men genom att kombinera osteologi med DNA-analys har man nu kunnat slå fast att skelettet tillhört en kvinna i 30-årsåldern. Gravgåvorna tyder på att kvinnan tillhörde den överklass som styrde Birka på 900-talet.

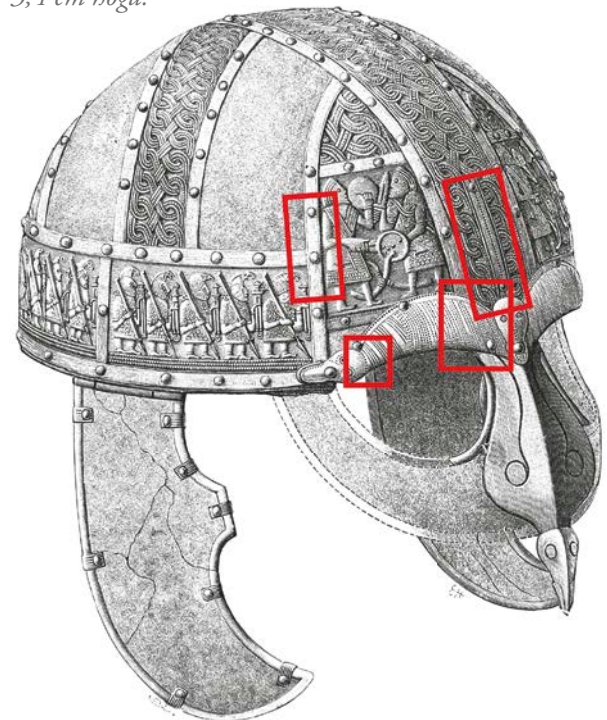
Ett tredje exempel kommer från Östhögen i Gamla Uppsala, som är från samma tid som vår Kumlagrav. Gravhögen undersöktes för länge sedan och det var bara en liten mängd av de kremerade benresterna som sparades. Den första bedömningen var att de tillhört en ung kvinna, men det tyckte man var konstigt eftersom det inte fanns några kvinnliga smycken i graven. Det borde det ha gjorts om en högättad kvinna begravts i högen. Däremot fanns det delar av en ganska liten hjälm och en vapenkniv. När så en käkbensbit med en tand bedömdes vara från en annan individ än kvinnan, en ung person på 10–14 år, tycktes man ha svaret. Graven innehöll en prins och hans slavinna! Men en tredje analys landade återigen i att alla benbitarna kom från en och samma kvinna. Och där står vi nu. Tyvärr går det inte att göra en DNA-analys på brända ben. Det hade annars kunnat avgöra den gamla trätan om det är en kvinna eller en man som är begravd med hjälm och vapenkniv i Östhögen.

Tvåhundra år senare brändes en person och fick sin grav på Inhåleskullen i Fyrislund. Osteologen som undersökte de brända skelettresterna bedömde dem som kvinnliga. Men i graven fanns både vackert dekorerade svärdsdetaljer och en prakthjälm, så samma frågor ställdes igen. Kan det ha handlat om en dubbelgrav men att man inte hittade de manliga benen (se också sidan 98)? Eller var personen en liten, nätt man? Man har också funderat på om hjälmen, som var reparerad, var en ärvd släktklenod och inte kvinnans egen? Men lagade och slitna hjälmar har hittats i andra krigargravar också så det är inte ett argument mot att bäraren av hjälmen var kvinna.

Hur många gravar med vapen och rester av kvinnliga skelett ska hittas, innan det blir mindre konstigt att en kvinna kunde ha en militär funktion – om än ibland ceremoniell – och få sina vapen med sig till dödsriket? ■

Två kvinnoideal? En viktig uppgift för elithushållens ledande kvinnor var att välkomna gästerna vid gästabud och sammankomster genom att erbjuda dem dryck, hålla inspirerande tal och fördela gåvor. Men vissa kvinnor bar även vapen. Foto (uppe till vänster): Gabriel Hildebrand, Statens historiska museer (CC BY). Foto (svart bakgrund): John Lee, Nationalmuseet Danmark. Båda figurerna är 3,4 cm höga.

De röda rutorna markerar vilka delar av hjälmen som återfanns i graven på Inhåleskullen, bitarna är små men visar ändå vilken slags hjälm de tillhört. Illustration av hjälm efter Stolpe och Arne 1912. Tolkning av Anton Seiler, Arkeologerna vid Statens historiska museer.

V. + 13° S.

Graven på
Birka tecknad av
Evald Hansen efter
en originalritning av
Hjalmar Stolpe från
1889. Illustration:
Wikimedia Commons
(Public domain).

BAR DE HÅRET LÅNGT SOM MEROVINGERNA?

Männen i praktgravarna i Gnista och Kumla måste ha varit imponerande att möta, nog inga personer man ville komma i konflikt med. Med färgstarka kläder och skinande vapen markerade de sin status och speciella uppgift att stötta de allra mäktigaste i samhället.

En del av männens praktfulla utrustning har bevarats i gravarna. I både Gnistahögen och Kumlagraven fanns delar av svärd, sköldar, dräkt detaljer och hästutrustning i guld och kejsrerligt röda granater, brons, förgylld brons och silver. Det fanns glasbägare och keramikkrärl, spelbrickor till brädspelet, hästar,

hundar och rovfåglar. Som om man följt en mall. Så var det nog, för det som visades upp var en officiell position där klädsel, vapen och livsstil speglade de båda männen höga rang. Troligen bar de en dräkt av samma slag som i obrända och därmed bättre bevarade elitgravar från tiden: långbyxor, en knälång kaftanliknande omlottrock med bälte i midjan och en fint skuren mantel. Plaggen var vävda av lin, ull och kanske siden, i klara färger och med broderier och vävda band. Bar de håret långt som merovingerna? Det kan vi förstås inte veta, men välkött hår hade de nog för båda männen hade fått med sig fina kammar av ben.

Beslaget i verklig storlek.

Ansiktet var nog menat att vara respektgivande, men mest ser väl gubben förvånad ut? Håret är kammat i mittbena, och på huvudet bär figuren ett slags diadem eller krona. Beslaget från Kumlagraven är gjutet i silver och har rester av förgyllning i dekoren. Ögonen är av silverkolor. Nu är beslaget matt och grönt eftersom silvret innehållit koppar som har korroderat.

De typiska kaftanjackorna avbildade på en hjälm. Illustration: Wikimedia Commons (Public domain).

Det brända beslaget från Kumlagraven (2) kan jämföras med ett bättre bevarat beslag från en obränd båtgrav i Vendel (1). Foto (vendel): Gabriel Hildebrand, Statens historiska museer (CC BY).

Beslaget är cirka 3 cm stort.

Allting i gravarna var trasigt och förbränt. För att få syn på praktens måsta myriader små föremålsfragment pusslas ihop. En rätt god bild av vad gravarna innehöll får vi ändå genom att jämföra med mindre skadade fynd från samma tid.

De heta gravbålen gjorde sitt, men förstörelsen var också avsiktlig. Vendeltidens stora begravningar var blodiga och dramatiska tillställningar. Krigare paraderade, sierskor och klagosångerskor skaldade och sjöng, skrikande djur dödades och styckades, vapen demolerades, sköldar bröts sönder och glas krossades – som om tingen skulle dö precis som människorna.

Vendel hjälm. Foton: Statens historiska museer (CC BY).

Hjälm, svärd, sköldar och hästutrustning

De typiska och faktiskt rätt skräckinjagande vendeltida hjälmarna är ytterst ovanliga fynd. De hittas sällan i brandgravar där elden närmast totalförstört dem. I Fyrislundsggravarna hittades bara fragment, som delvis osäkert tolkats som hjälm delar. En vendelhjälm bestod av en stomme av hopnitade järnband och plåtar, som på utsidan doldes av glänsande bronsplåtar med bild-

friser som föreställde heliga djur, Oden, krigare, bär-särkar och ulvhednar. Tvärs över hjälmen från nacke till näsan löpte en dekorativ bronskam, som också skyddade mot hugg över hjässan, och över ögonen satt markerade ögonbrynsbågar av brons. Ofta var hjässdelen kompletterad med kindskydd och nedhängande järnband eller ringväv i nacken.

Svärden var vapen, men hade också rang-betecknande och ceremoniella funktioner. Som ofta i vendeltida brandgravar saknades klingorna och bara

Närbilder på ett beslag från bälresterna i Gnistahögen. Beslaget, 4 x 2,5 cm stort, tros vara en del av en ögonbrynsbåge på en hjälm. Foton (till vänster): Fredrik Thölin, SAU, (till höger) Bengt Backlund, Upplandsmuseet.

Svärdet i Kumlagraven kan ha sett ut ungefär som detta från Vallstena-rum på Gotland. Foto: Charlotte Hedenstierna-Jonson, Statens historiska museer (CC BY).

Svärd från Valsgårde som har stora likheter med svärdsdelarna i Gnistahögen. Foto: Bengt Backlund, Upplandsmuseet.

delar av handtagen fanns kvar. Förutom medveten förstörelse och eldens hetta kan det bero på att man efter branden bärgat delar av vapnen ur bålresterna, antingen direkt eller vid senare inbrott i gravarna. Det finns en fornnordisk term för det: högbrott, när man under rituella former öppnade en grav för att hämta tillbaka ting – oftast ett svärd. Gnistahögen var helt säkert plundrad, men det gick inte att avgöra när det hade skett.

Av de en gång läderklädda träsköldarna återstod bara metallkanter och prydnadsbeslag. Men det var inte så bara. Skölden i Gnistahögen var nästan barockt dekorerad med bland annat tre förgyllda mansansikten, ett förgyllt svinhuvud med granatögon och en bronsfågel med öga av blått glas. Skölden i den ena Kumlagraven var prydd med bronsnitlar och hade ett förgyllt ormhuvud på handtaget.

I båda gravarna fanns dekorerade bronsbeslag, en del förgyllda. De kan ha suttit på bälten och svärdsgehäng eller på hästarnas huvudlag (grimma/träns). ■

Hjaltbeslaget är drygt 5 cm långt.

Hjaltbeslaget är 4 cm långt.

I Völsungasagan sägs om hjälten att "... alla hans vapen var förgyllda. Det fanns en drake på alla hans vapen, så att den som såg dem visste vem det var som kom där...". Delar av svärds hjaltet i Kumlagraven, den övre bättre bevarad medan den undre har blivit hårdare bränd i gravbålet.

DE TRE ELITGRAVARNA I KUMLA OCH GNISTA

ALLT SOM BEHÖVS FÖR ETT GOTT LIV

Brädspel var högsta mode i den europeiska eliten vid denna tid. Själva spelet fanns det flera varianter av, men oftast gick de ut på att öva sig i strategiskt tänkande – det behövdes i verklighetens strider och maktspel. Brädspel var dock ingen nyhet utan nordborna hade lärt sig detta i sina kontakter med romarna, och spelpjäser har hittats i rika gravar alltifrån romersk tid.

I Kumlagravens brandlager påträffades hela och delar av minst 50 fint svarvade och oerhört exklusiva spelbrickor: ungefär hälften var förgyllda. Mannen har nog fått spelet som en furstlig gåva, men av vem, eller var spelbrickorna har tillverkats, är okänt. Spelbrickorna är mycket eleganta. Närmaste motsvarighet har hittats i Västhögen i Gamla Uppsala, där tre trasiga spelpjäser av samma slag är av elfenben. Samma typ av svarvade platta spelbrickor har också hittats i kungliga miljöer i England. De har varit av elfenben eller horn, de senare var förgyllda. Svarvade brickor av elfenben har också hittats i gravar i Ungern och nordöstra Italien. Alla är från samma tid, 500–600-talen e.Kr. De förgyllda spelbrickorna i Kumlagraven har, sedan flera experter tittat på

dem, bedömts vara av ben från något större däggdjur, vilket djur går inte att se. Alla har ännu inte undersökts och kanske döljer sig några elfbensbrickor bland dem.

I Gnistahögen fanns det minst 47 spelbrickor. De hade en halvsfärisk form, vilket är vanligare, men materialet var ovanligt dyrbart: valben. Valarna kan ha jagats och spelbrickorna tillverkats vid den norska kusten eller på de brittiska öarna.

Förgyllda spelbrickor från Kumlagraven. De är knappt 2 cm i diameter.

”Lyckliga spelte de tavle på tunet, ej led de brist på gods eller guld...” (Völvans spådom) Foto: Viggo Lundberg, Gannes gård.

De höga snabelbägarna har fått sitt namn av dekoren, som liknar elefantsnablar. Foto: John Ljungkvist, Statens historiska museer (CC BY).

Fint för bordet

I de elitmiljöer våra krigare rörde sig i hörde det till att kunna bjuda till fest, och då skulle man förstås erbjuda de bästa serviser som gick att uppbringa. Det handlade inte bara om nöje. Frikostiga gästbud användes för att knyta till sig folk och skapa lojalitetsband, man drack tillsammans för att bekräfta förbund och avtal, och dessutom var gemensamma måltider centrala i den religiösa kulturen.

Det fanns skärvor av smält glas i båda krigarnas gravar. Glaset i Gnistahögen är sannolikt från en snabelbägare, en typ av dryckesglas som var eftertraktade i stora delar av norra Europa. De tillverkades i det anglosaxiska England eller det frankiska riket. Det kraftigt försmälta ljusgröna glaset i Kumlagraven var troligen också en snabelbägare. I Gnistahögen fanns också en ovanlig ljusgul keramik som säkert importerats från kontinenten, men exakt varifrån har man inte kunnat finna ut. ■

Smält glas från Kumlagraven. De största bitarna är cirka 2 cm stora.

DE TRE ELITGRAVARNA I KUMLA OCH GNISTA EN NORRLÄNDSK KOPPLING

Fynden i gravarna visar på kontakter med England och kontinenten – men också på nätverkande norrut.

I den manliga krigarens rika grav i Kumla påträffades ett märkligt litet hänge av uthamrat rent guld. Bara på en annan plats har liknande hittats, i en hövdingens grav från Högom utanför Sundsvall från cirka 500 e.Kr. Hövdingen var begravd obränd i en träkammare, och ungefär där den döde hövdingens högra öra borde ha befunnit sig hittades två liknande guldhängen. Man tror att de burits i örat, i håret eller på en huvudbonad, eller möjligen på tunikans högra axel. Eftersom vår krigare i Fyrislund var bränd vet vi inte var han burit guldhänget. I örat? Och vad betydde hängena? Den ovanliga formen påminner om ”spadformiga ämnesjärn”, uthamrade halvfabrikat som är väldigt typiska för Mellannorrland där det fanns gott om järn. De spadformiga ämnesjärnen var inte bara nyttoprodukter utan gavs som gåvor mellan familjer och allierade, offrades till gudarna, och sammanfogades till särskilda stora kittlar som användes vid blot och begravningar.

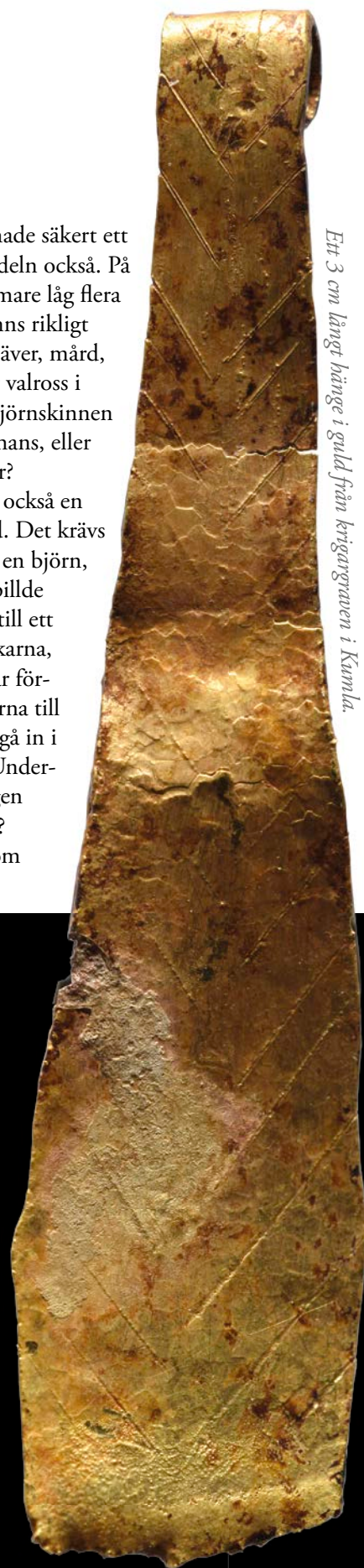
Högomhärskaren hade säkert ett finger med i skinnhandeln också. På golvet i hans gravkammare låg flera björnskinns och det fanns rikligt med pälsverk av ren, bäver, mård, iller, sobel och säl eller valross i graven. Kanske kom björnskinnen i Kumlagravarna från hans, eller hans arvtagares, trakter?

Björnskinnen hade också en mera mystisk innebörd. Det krävs stort mod för att döda en björn, och björnens krafter spillde liksom över på ägaren till ett skinn. Som hos bärsärkarna, björnskjortorna. De var förband av elitkrigare svurna till Oden, som tränats att gå in i våldsamt stridsraseri. Underlättade det förvandlingen att klä sig i björnskinns? När hövdingen i Högom

ett 3 cm långt hänge i guld från krigargraven i Kumla.

Hängen från Högom. Foto: Gunnel Jansson, Sundsvalls museum, Digitalt museum (CC BY-NC).

Ämnesjärnen var mellanledet när järnmalm förvandlades till föremål och kom därför att symbolisera fruktbarhet och välstånd, på liknande sätt som malstenarna som omvandlade säd till bröd. Foto: Jan Eve Olsson (CC BY).

begravdes bar han en rödfärgad jacka med dolda mönster på insidan som föreställde Oden, dansande med nio björnar. Var han en bärsärk? Bar han en bärsärk? Kan våra krigare i Fyrislund ha burit något liknande?

Vad som inte fanns i Högomgraven var rovfåglar. Tydligt hade denna jaktform ännu inte slagit igenom när hövdingen begravdes. Men det är troligt att rovfågarna i Kumlagravarna och Gnistahögen fångats in i de norra delarna av landet. ■

De yttre tåbenen (falangerna) från en björn. Själva klon är ju en nagel, den saknas ofta i brandgravar men finns kvar i obrända gravar.

Klofalanger från rovfågel i Gnistahögen. Foto (beskuret): Bengt Backlund, Upplandsmuseet.

Foto (bearbetat): Wikimedia Commons (CC BY-SA 2.0).

DE TRE ELITGRAVARNA I KUMLA OCH GNISTA

BARN OCH DJUR

Djuren i den rikaste Kumlagraven

Djuren i Gnistahögen

Under vendeltiden började man med en ny gravritual: att offra djur, helst många djur. Flest djur finner man i gravar som även i övrigt är rikt utrustade. Eftersom det ibland är svårt att bestämma de brända benen, så brukar man räkna med att det finns *minst* ett visst antal djur i graven. I den rikaste Kumlagraven fanns *minst* en häst, en ko eller tjur, två hundar, två grisar, två får eller getter, en duvhök och en fisk. Samt två björnskin. I graven fanns också obrända delar från gris, får, nötkreatur och en höna. I Gnistahögen fanns över 16 kilogram ben från *minst* två hästar, en ko eller tjur, fem hundar, fem svin, två får/getter, en katt eller hare, ett djur i rättstorlek, tamhöna, duvhök, pilgrimsfalk, berguv eller fjälluggla, och en fisk. De tre rovfågeln i Gnistahögen kompletterar varandra i fråga om jaktteknik. Duvhöken användes för låga flygningar framför allt i skog och kuperad terräng, pilgrimsfalken användes för höga flygningar i öppen terräng. Berguven användes som lockfågel.

Djuren hade behandlats på olika sätt. I den rikaste Kumlagraven hittades bara hästens hand/fotben, vilket

är underligt med tanke på den status som gravens uppvisade i övrigt. Just hästar och hundar brukar återfinnas hela, eftersom de ansågs bistå de döda på resan mot dödsriket. Däremot hittades en hel ko, eller tjur, i gravens och det är betydligt mera ovanligt. Ofta finner man bara delar av huvudet eller tänder från nötdjur. Boskap symboliserade rikedom och hade också en koppling till fruktbarhet genom myten om Audhumla, en ko som i tidernas begynnelse slickade fram en urvarelse, Ymer, ur en sten och sedan gav honom di.

NÄR BRANDLAGREN I GRAVARNA ANALYSERADES HITTANDES OCKSÅ SPÅR AV VÄXTER SOM INGÅTT I GRAVRITERNA. I KUMLAGRAVARNA HITTANDES SKALKORN OCH ROTKNÖLAR AV BRUDBRÖD, I GNISTAHÖGEN HITTANDES BRUDBRÖD, VETEKORN OCH ÄVEN LITE LIN. DET ÄR OVANLIGT EFTERSOM DE OLJERIKA LINFRÖNA LÄTT BRINER UPP.

Begravningen av mannen och barnet tolkad av Sverker Holmqvist, Arkeologikonsult.

I Gnistahögen hittades ett fårkranium som var obränt och hade delats med ett hugg bakifrån mellan hornen. Minst ett av svinen var tydligt styckat och kan ha varit med på bålet som färdkost. Men svinen, och förmodligen även fåren, hade också en symbolisk betydelse. Gnistakrigarens sköld var prydd med en svinbild, och de två svinen i Kumlagraven verkar ha varit direkt kopplade till mannen och barnet i graven.

Barnet

Vi vet inte hur de låg placerade på bålet men de brändes tillsammans: en medelålders man och ett barn i femårsåldern. Om det var en flicka eller en pojke vet vi inte. Vilket barn följde den vuxne krigaren i döden, och varför?

Man skulle kunna tänka sig att det var en liten tjänare eller page, eller en offergåva. Vi vet att det förekom att människor offrades vid begravningar. Men det är troligare att barnet var av hög börd. Det var ovanligt att barn alls blev begravda vid den här tiden, och både mannen och barnet hade svepts i björnskinnsfällar när de brändes. Var de far och son, eller dotter? Det dyrbara gravgodset med vapen, glasbägare och förgyllda spelpjäser var nog mannens, likaså hästen och duvhöken, men någon av alla de gravgåvor som fanns i graven kan förstas ha förärats barnet också.

Särskilt fascinerande, för att inte säga rörande, är att det var ett vuxet svin och en griskulting, och ett vuxet får och ett lamm (eller get och killing) som hade lagts på gravbålet att brännas med mannen och barnet. Tänkte man så? Att precis som barnet fick inte heller griskultingen och lammet växa upp, i alla fall inte i denna tillvaro.

Varför mannen och barnet begravdes tillsammans vet vi inte. Dog de samtidigt, i någon sjukdom? Eller i en olycka? ■

VIKINGATID OCH SLUTET PÅ FORNTIDEN 800–1200 E.KR.

GRAVARNA BLIR FLER OCH AVSLÖJAR EN HEL DEL OM VIKINGATIDENS FOLK OCH SEDER. I BÖRJAN ÄR DET HEDNISKA BRANDGRAVAR MED FINA FÖREMÅL, DRÄKTDETALJER OCH DJUR – MED NÅGOT SPÄNNANDE UNDANTAG. OCH MED TIDEN ÖVERGÅR MAN TILL KRISTET GRAVSKICK OCH DÅ BERÄTTAR SJÄLVA SKELETTEN FÖR OSS OM HUR MÄNNISKORNA HADE DET. NÅGRA FILADE SINA TÄNDER, VAR DE VIKINGAR? GÅRDAR HAR GRÄVTS UT OCH VI SER BÅDE NYA BYGGNADSSTILAR OCH FORTSATTA TRADITIONER MED HÄSTKULT OCH HUSOFFER.

Bild från vikingagården Gunnes gård i Upplands Väsby. Under vikingatiden blev gårdarna mer lika våra dagars, med flera mindre hus istället för ett enda stort.

VIKINGAFOLKETS GRAVAR

Vad som hände i Fyrislund under seklet efter de storslagna begravningarna vi nyss berättat om är diffust. Befolkningen verkar minska, många byar överges eller blir mindre, och få gravar har hittats. Det är rätt konstigt för samtidigt vet vi att det är under 600-talet som Gamla Uppsala med kungsgård och kringliggande bebyggelse verkligen blomstrar. Sökte sig folk dit istället?

Med 700-talet och början av vikingatiden blir bilden tydligare igen. Fynd av tappade metallföremål visar att man rört sig i närheten av de gamla boplatserna, och gravarna blir fler, inte minst på de två gravfält vi berättat om tidigare. Det ena var den märkliga Inhåleskullen, det andra var det gravfält som låg vid Nederkumla och hade invigts med en lång rad resta stolpar under folkvandringstiden (se sidan 62).

Flygfoto under pågående undersökning av Inhåleskullen. Foto: Hawkeye (©2010 www.flygfoto.com).

1800 f.Kr. 500 f.Kr.

BRONSÅLDER

FÖRROMERSK JÄRNÅLDER

ROMERSK JÄRNÅLDER

400 e.Kr.

FOLKVANDRINGSTID

550 e.Kr.

VENDELTID

800 e.Kr.

VIKINGATID

1050 e.Kr.

MEDELTID

1500 e.Kr.

Ett urval metallföremål hittade på gamla boplatser vid Norrby i nordöstra Fyrislund.

Foto: Mia Englund, Arkeologerna vid Statens historiska museer.

1. Förgyllt och försilvrat likarmat spänne från tidig vendeltid. 2. Djurhuvudformat remändesbelag från vendeltid till vikingatid. 3. Ovalspänne från vendeltid. 4. Knopp till ett ryggknappsspänne från vendeltid till vikingatid. 5. Bronspärla från yngre järnålder. 6. Sköldformigt vikingatida beslag av orientalisk typ.

Flygfoto under pågående undersökning av gravfältet i Nederkumla. Foto: Hawkeye (©2016 www.flygfoto.com).

Graven med vapendetaljerna var en svagt välvd stensättning täckt av en jordmantel. Här har den just tagits fram. Foto: Christian Gatti, Riksantikvarieämbetet UV-Mitt.

Graven med smyckena när man just tagit fram stensättningen. Foto: Christina Holm, Riksantikvarieämbetet UV-Mitt.

På Inhåleskullen har fem brandgravar från 700-talet undersökts. Två av dem var rikare än de andra med exklusiva smycken, vapen och många offerade djur. Men till det yttre var gravarna inte alls framträdande utan gick närmast i ett med terrängen. Precis som tidigare (se sidan 24 och 28) verkar det ha varit själva kullen som var det viktigaste. Det understryks av att man också tycks ha spritt ut en del ben och föremål direkt på marken, och ovanpå betydligt äldre gravar. Det påminner om hur man vid andra arkeologiska undersökningar hittat utspridda

ben, järnföremål eller pärlor på platser som tolkats som heliga lundar och berg.

De två rika gravarna låg intill varandra, och visade sig vara märkliga. Könet på individerna stämde inte med gravgodset – allt var tvärtom. Den ena gravnen har vi berättat om redan (se sidan 80), en ung kvinna som begravts med hjälm och svärd och andra typiskt manliga föremål som bryne, flinta att slå eld med och en ensam pärla. Där fanns också diverse beslag, nitlar, en kam och en kruka, och strax utanför gravnen hittades ett fint dekorerat silverbeslag. Den andra

Man tror att figuren från Aska, Hagebyhöga i Östergötland, föreställer Freja som svävar omslingrad av en orm. Ormens huvud är också ett ryggknappspanne under hennes haka. Hon verkar havande, och har hjälm! Figuren är 3,8 cm hög. Foto: Gabriel Hildebrand, Statens historiska museer (CC BY).

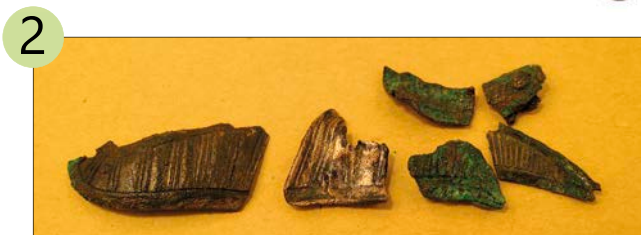
VIKINGATIDENS BÖRJAN

Man brukar säga att vikingatiden börjar kring år 800 men avgörande förändringar sker redan under 700-talet. Stadsliknande bebyggelser som Birka växer fram i mitten av 700-talet, och de äldsta beläggen för seglande skepp är också från den tiden.

Det som mest skiljer vikingatiden från vendeltiden är helt nya nivåer av resande för att handla, plundra och så småningom även bosätta sig i både öster- och västerled. Trosföreställningar och levnadssätt förändras inte så mycket för de allra flesta till en början, men med tiden får kristen religion allt större genomslag.

Vad händer i Uppsalaområdet? Dramatik verkar inte saknas. I Gamla Uppsala ödeläggs det stora kungsgårdskomplexet i mitten av 700-talet. Gästabudshallen och verkstäderna bränns ner. Men det är inget överfall utan planerat, och kanske bygger man upp nya hallar i närheten. I källorna framstår Uppsala som en viktig plats vikingatiden igenom.

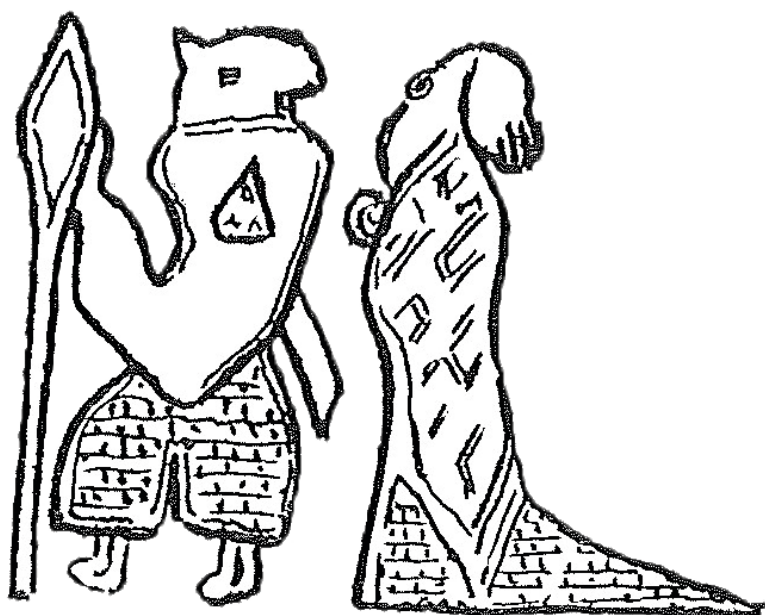
I Fyrislund går de sista flyttlassen från lermarkerna till de historiskt kända byplatserna. Gårdarna liknar allt mer de vi är vana vid, med många små hus av olika sort istället för enstaka stora långhus med många funktioner. De marker man tidigare bott på börjar odlas upp, även om boskapsskötseln alltjämt var viktigast. Långsamt börjar kristna seder påverka gravskicket.

Ett urval av föremålen från de två rika gravarna på Inhåleskullen. Foton (bearbetade): Anton Seiler, Riksantikvarieämbetet UV-Mitt. Föremålen är i verklig storlek.

1. Ett flertal pärlor av glas. Blått, grönt och vitt var vanliga färger på pärlor under 700-talet.
2. Delar av hjälmens ögonbrynsbågar. En rekonstruktion finns på sidan 82.
3. Hjälm delar.
4. Fragment av ryggknappspänne. Jämför med spännet på sidan 100.
5. Delar av den vackert beslagna svärdskidan i vapengraven.

Ett mer normativt par avbildat på en vävnad från den så kallade Osebergdrottningens skeppsgrav i Norge, daterad till 830-talet e.Kr. Illustration: Sofie Krafft, 1955.

Treuddar innehåller sällan gravar. Ofta har de haft en rest stolpe eller stenmarkering i mitten. De kan ha symboliserat världsträdet Yggdrasil med sina tre rötter. Foto (bearbetat): Anton Seiler, Riksantikvarieämbetet UV-Mitt.

graven var, helt omvänt, en man som begravts med kvinnliga gravgåvor! I graven fanns en fin samling dräktspännen och smycken av brons: ryggknappspänne, kedjor, spännbuckla, pärlspridare och mer än fyrtio pärlor av brons, glas och bergkristall. Dessutom fanns där allehanda beslag, nitar, en kam och en kruka. I båda gravarna fanns de vanliga offerdjuren: hästen och hunden, gris, nötkreatur och får/get. I vapengraven fanns dessutom katt och höna, medan smyckegraven innehöll de i gravar högst ovanliga djuren råtta/mus och kronhjort. Vilken betydelse dessa djur hade vet vi inte, men vilda djur brukar bara hittas i riktiga högstatusgravar.

Men var det verkligen så att kvinnan fick vapnen och mannen smyckena? Brända ben är svåra att analysera och det var många kilogram ben i varje grav

som inte kunde bestämmas. Kanske var de i själva verket dubbelgravar: en grav för en beväpnad manlig krigare samt en kvinna utan gravgåvor, respektive en rikt smyckad kvinna och en man utan gravgåvor? Det skulle i så fall betyda att två människor dödades när detta par skulle begravas. Men det går inte att avskrika att det faktiskt var en kvinna med vapen och en man med kvinnlig utstyrsel som begravts här. Hela Inhåleskullen var en underlig plats, sedan lång tid tillbaka.

I början av 800-talet hade kult- och gravplatsen ändå spelat ut sin roll. Bland det sista som hände var att man byggde en stor treuddig stensättning, med tjugo meter långa sidor. Den verkar ha konstruerats av äldre gravar men innehöll ingen ny grav, utan lades som ett stängande lock över den heliga platsen.

Det som bevarats i Fyrislundsgraven är den rundade änden av ett ryggknappspänne (se nr 4 på sidan 99). Bilden visar ett liknande spänne, cirka 17 cm långt, från Skedevi i Östergötland. Foto: Charlotte Hedenstierna-Jonson, Statens historiska museer (CC BY).

En annan sak man gjorde var att sprida ut delar av smidesmejslar och andra verktyg, en fil, en pryl, en knivsudd. Mejslarna hade först förstörts med avsevärd kraft. Det var nog också ett sätt att stänga och avsluta vad det nu var som pågått på kullen. Mejslar var smedernas redskap, och smederna ansågs ha särskild tillgång till det övernaturliga genom sina magiska kunskaper om hur man ur rå metall kunde hämta fram smycken och vapen.

Gravfältet vid Nederkumla påverkades tydligt av vad som hände i byn. I början av 700-talet fanns det bara en gård kvar, och snart ingen alls när man istället, vad vi tror, flyttade upp på höjden bakom gravfältet. I samma veva förändrade man begravningsplatsen genom att bygga en stor gravhög på bergets krön.

Högen var en besynnerlig konstruktion. Den var 19 meter tvärs över men ganska flack, och den innehöll ingen egentlig grav. Men här och där fanns spridda ben från åtminstone två kremerade människor, och på toppen fanns en grop med brända människoben.

Hela projektet började med att man tände eldar där högen skulle byggas. Byggmaterialet hämtades från platsen man lämnade och med jorden följde kruk-skärvor, djurben och annat skräp – som om man byggde in lite av den gamla bopplatsen i högen! Troligen krävdes en särskild markering när man flyttade byn.

Långt senare under tusentalet fick en troligen kristen kvinna sin grav i kanten på högen. Över henne lades en malsten. Kanske kom den från den gamla bopplatsen nedanför gravfältet.

Mejsel och delar av mejslar. Föremålen är i verklig storlek. Foto (bearbetat): Anton Seiler, Riksantikvarieämbetet UV-Mitt.

Krönhögen vid undersökningen. Den nordvästra halvan av manteln har här tagits bort.

Begravningsplatsen tog sedan form enligt vissa regler. Man lade inte gravar hursomhelst! Högen på krönet bildade ett nav, och nedanför bildade gravarna två grupper som man kan tänka sig tillhörde två familjer eller gårdar. Men det fanns fler regler.

Området närmast krönhögen var reserverat för männen i byn. Visserligen har alla begravda inte kunnat könsbestämmas, men mönstret höll i sig över tid. Männens gravar låg i en halvcirkel närmast högen och kvinnornas på alla sidor men längre ut. Betyder det att männen hade en starkare koppling till byn, kanske som gårdsöverhuvuden? Men flera av de rikaste gravarna var kvinnogravar. Bara en

man begravdes i det kvinnodominerade området och han låg i en trippelgrav tillsammans med två kvinnor.

Vi ska se närmare på den graven och en annan. Båda gravarna var från 700-talets slut och de låg i varsin gravgrupp. Kvinnorna i de båda gravarna har burit de praktfullaste pärlsmuckorna av alla på gravfältet. Det mesta tyder på att vi har att göra med husfruar som regerat på varsin välbeställd gård.

Den ena graven var byggd för en medelålders kvinna med en sevärd smyckeuppsättning bestående av en ornamenterad armband, en smyckekedja, ett hänge med djurornamentik, en bronspärla och omkring femtio dekorerade och enfärgade pärlor av mestadels blått och grönt glas. Hon hade fått med sig en häst och en hund, samt delar av nötkreatur och får.

Ett urval av föremålen, bland annat bronsarmband, kamfragment och pärlor från en av husfrugravarna. Föremålen är i verklig storlek.

*Flygfoto under
pågående undersökning av
gravfältet i Nederkumla.
Kanske finns det rester av
den vikingatida gården
under dagens bebyggelse?
Foto: Hawkeye (©2016
www.flygfoto.com).*

Foto: Gabriel Hilebrand, Statens historiska museer (CC BY).

Ärvda pärlspridare? De har djurornamentik i så kallad stil II som dateras till 600-talet e.Kr. De är avbrutna men har två respektive fyra synliga hål att fästa pärltrådarna i. Den vänstra är cirka 2,5 cm lång och den högra 1,5 cm.

Den andra graven var gravfältets största och innehöll tre personer. En äldre kvinna och en yngre man hade bränts tillsammans och en kvinna var bränd ensam och låg för sig själv, men under samma stenpackning som de andra. Den äldre kvinnan hade ett praktfullt bröstsmykke med ryggknappspanne och drygt fyrtio pärlor av övervägande blått glas fästa mellan pärlspridare av silver och brons. Pärlspridarnas dekor visar att de var antikviteter redan när kvinnan begravdes, kanske arvegods? I hennes och mannens del av graven fanns också diverse nitar och beslag, skobroddar för en person, förkolnade rester av bröd och sädeskorn, en kam och en kruka, kranium och hovar från en häst, två hela hundar, ett får, en höna och en annan fågel. Fågelbenen låg tillsammans med benen från mannen, men inga andra föremål kunde

Ett urval av föremålen från graven med tre personer. Föremålen längst ned till höger på sidan tillhör den ena kvinnan medan de övriga tillhör dubbelgraven med den äldre kvinnan och den yngre mannen. Föremålen är i verklig storlek.

säkert knyts till honom. Hade han dödats för att följa med den förnäma kvinnan? Vad som kan tala för det är gravens placering: i kvinnozonen, och inte bland mansgravarna nära krönhögen.

Den andra kvinnan i graven hade ett fint halsband av pärlor i gyllene brons och blått glas. Hon hade fått med sig en sländtrissa att spinna garn med och en ovanlig svärdsnapp av brons, som kan ha suttit på ett väsvärd. Ansvarade hon för gårdens textilproduktion? Men sländtrissor och väsvärd användes också som magiska redskap i sejden. Måhända var hon en dotter, svärdotter eller yngre husfru som utövade denna konst på gården. ■

DEN OBRÄNDA KVINNAN

Bland alla brandgravar på gravfältet vid Nederkumla fanns en vikingatida grav med ett mycket välbevarat kvinnoskelett. Varför var hon den enda som blev jordad, och inte kremerad som alla andra?

... KRÅS PÅ BRÖSTET, DUK VAR PÅ HALSEN, "DVÄRGAR" PÅ AXLARNA. AVE OCH AMMA ÄGDE HUSET. (SÅNGEN OM RIG). KALLADES DE SÅ, DE STORA VIKINGATIDA DRÄKTSPÄNNENA: "DVÄRGAR"? ARKEOLOGER SÄGER "OVALA SPÄNNBUCKLOR" OM DESSA PRAKTSMYCKEN, SOM BARS TILLSAMMANS MED EN HÄNGSELKJOL.

Kvinnan hade varit runt fyrtio år när hon dog, och hon hade blivit begravd iklädd en dräkt med två fina spännen av försilvrat brons, så kallade ovala spännbucklor. De var lite olika men båda var av en sort som användes under 800-talet. Inga andra gravgåvor fanns i graven.

Spännena och lite bevarade tygrester visar att kvinnan burit en hängselkjol, förmodligen över en tunnare särk, och till det en jacka eller mantel. Denna typ av dräkt tycks, särskilt när den bars med finare spännen, ha varit en social markör som långt ifrån alla kvinnor använde och då säkert mest vid högtidliga tillfällen. Det var en konservativ dräkt. Hängselkjolen hade funnits i många hundra år även om snittet ändrats en del över tid. Först bars den med små

Fragment av textil på ena spännets framsida, från en mantel? Tyget har varit ljus men är missfärgat av jord och rost. Materialet är en växtfiber, troligen lin, men kan också vara hampa.

Spännena är av brons med spår av silverdekor på ovansidorna. På baksidan finns nålfästen av järn. Båda spännena (i verklig storlek) hade också spår av finare vävt tyg på baksidan.

Den vikingatida kvinnodräkten kunde vara praktfull och laddad med mening. Bilden är taget vid Jorvik Viking Festival 2010. Foto (bearbetat): Ahl1, Flickr, (CC BY-ND 2.0).

spännen eller nålar, men under vikingatiden hade spännena vuxit till stora praktfulla pjäser. De visade vem man var och varifrån man kom. De tycks också ha signalerat en hednisk identitet för med kristnandet försvann hängselkjolsdräkten, tidigast i de områden som kristnades först.

Gravens placering visar också att det var något särskilt med henne. Gravarna låg ju som vi sett (förra uppslaget) i en viss ordning på gravfältet, men den här graven bröt mönstret. Den låg nedanför de andra gravarna, på den flacka lermarken där byns gårdar hade legat tidigare och utanför det stråk där en avgränsande stolprad rests under folkvandringstiden. Var hon inte som alla andra?

Antagligen inte. Hon var unik på detta gravfält. Men, hon hade relativt många systrar runt om i Uppland. På flera gravfält har man hittat gravar från samma tid med kvinnor som har varit ensamma eller nästan ensamma om att begravas obrända. Allihop har varit klädda i samma sorts dräkt. Hon hade också systrar alldeles i närheten. På 1960-talet hittades två

Den begravda kvinnan var ganska kortväxt, omkring 152 cm. Iklädd en dräkt var hon lagd direkt i gropen utan kista, på rygg med båda benen lätt böjda och händerna korsade.

sådana gravar bara några hundra meter österut. En av kvinnorna hade nästan exakt likadana spännbucklor. En annan gemensam sak var att de andra kvinnorna också hade begravts lågt i terrängen, i närheten av vattendraget mellan Kumla och Sällinge. Flera av dessa obrända 800-talskvinnor har begravts lågt i landskapet, i leriga och fuktiga områden. Det var troligen betydelsefullt, även om vi inte vet hur.

Vem var hon? Själva jordandet är förstås en viktig ledtråd. Med kristnandet blev jordande det enda riktiga sättet att begrava människor på, men den här kvinnans grav har knappast med kristna föreställningar att göra. Man måste ha betraktat henne som en person som inte borde eller behövde brännas. Hon och hennes systrar var måhända kvinnor som till skillnad från de flesta andra inte behövde elden, för att de med sejd redan kunde färdas mellan olika världar? Kanske ville man i någon mån ha henne kvar, obränd likt de levande men som en länk till andra dimensioner. Möjligen sågs hon som lite farlig och fick därför vila avsides. ■

VIKINGATIDA GÅRDAR OCH OFFERRITER

Foto: Viggo Lundberg, Gunnes gård.

Spar av vikingatidens bebyggelse har hittats mitt i Fyrislund, vid de historiskt kända byarna Övergnista, Hellby och Slavsta. Till Övergnista och Hellby hade man nog flyttat från någon äldre boplats i närheten, som antingen övergetts helt eller hade blivit så full med folk att man behövt dela på sig och starta nya gårdar. Slavsta var redan gammalt, där hade det funnits minst ett par gårdar redan i romersk tid, och en av dem levde vidare in i vikingatid. Spännande spår av långlivade trosföreställningar har hittats i denna likaledes långlivade by, som vi strax ska se.

Hur stora områdets vikingatida byar var är osäkert eftersom bara delar av dem har grävts ut. Byar om två till tre gårdar är troligt, där det istället för stora långhus allt oftare byggdes flera mindre hus och stugor. Man uppfann också en särskild sorts hus, som arkeologerna kallar hybridhus. De var en slags kompromiss mellan

gamla och nya hustyper. Det nya var att väggarna bar upp taken, men samtidigt hade man också stolpar inne i husen på gammalt vis, som om man trots nya lösningar ändå ville hålla fast vid det beprövade i delar av husen. Kanske var det så att viktiga händelser som bröllop eller gravöl krävde en mer traditionell inramning, med högsäte och takstolpar?

Samma sak med vissa riter, som man ägnat sig åt i århundraden. I byn Slavsta har man kunnat se exempel på det. På en av de gårdar som fanns redan i romersk järnålder har arkeologerna hittat malstenar och löpare offrade vid husens takstolpar. På den andra gården från samma tid, romersk järnålder, låg istället ett helt ungsvin nedgrävt vid en husvägg. Vad man offrade, har arkeologerna tänkt sig, berodde på gårdarnas viktigaste försörjning. På den ena gården var det åkerbruk och på den andra boskapsskötsel.

*Offrad gris vid
ingång till fähuset, med
krossad skalle och varken
svans eller underben.*

*Foto: Anna Ölund,
Upplandsmuseet, Digitalt
museum (CC BY-
NC-ND).*

Det var boskapsskötarnas gård som blev kvar längst, ända in i medeltid. När gården i början av vikingatiden moderniserades med ett hybridhus, med bostad och fähus i varsin halva av huset, så gjorde man på gammalt vis och grävde ner två spägrisar vid fähusdörren. Tanken svindlar, hade folk här varit svinskötare och offrat en del av sina grisar till makterna i femhundra år?

Arkeologerna hittade också en särskild kultplats på boskapsskötarnas gård. Spåren fanns i form av kokgropar och nedgrävda ben från hästar, nötdjur och får. I en av kokgroparna låg pryddligt tillbakalagda ben från fyra lamm som tydligen ätits i någon religiös ceremoni.

Med tiden blev hästen det viktigaste offerdjuret. När gårdsfolket i tidigaste medeltid byggde ett nytt fähus, troligen ett stall, så lade de ner en hästskalle vid en av takstolparna, och två hästskallar hittades i gropar vid gårdens norra gräns. Däremot verkar man ha slutat med djuroffer i bostadshuset. Kultplatsen förändrades också och istället för kokgroparna skapade man en stenläggning, ett golv, där det vid utgrävningen hittades massor av ben från hästar

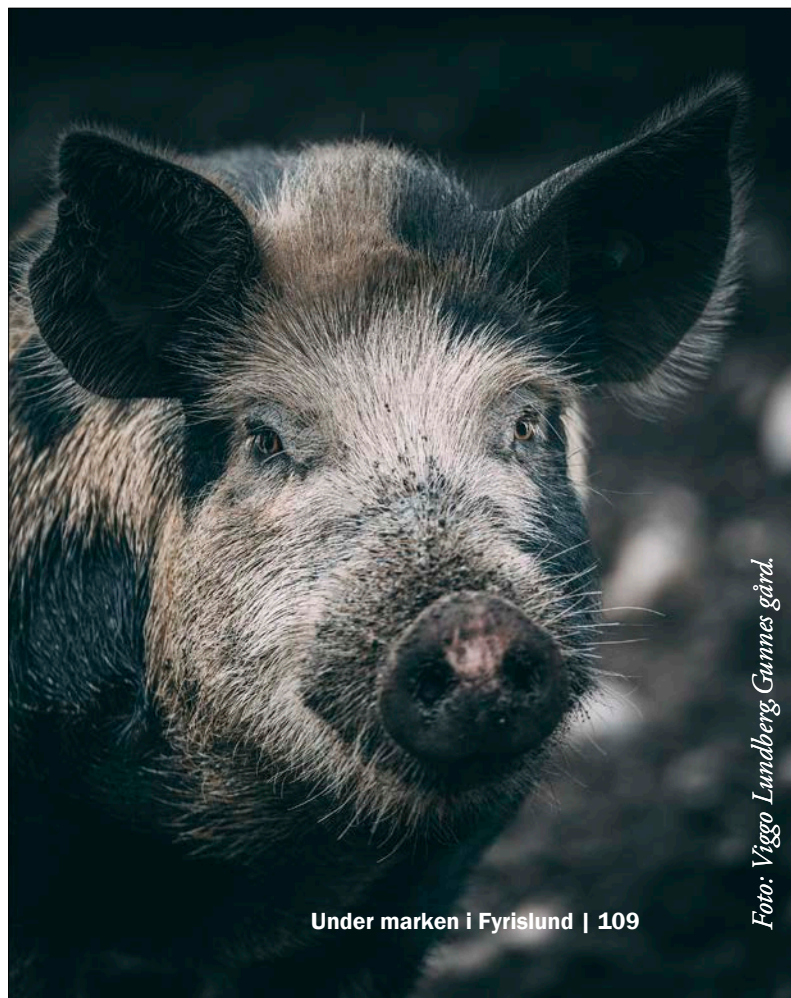
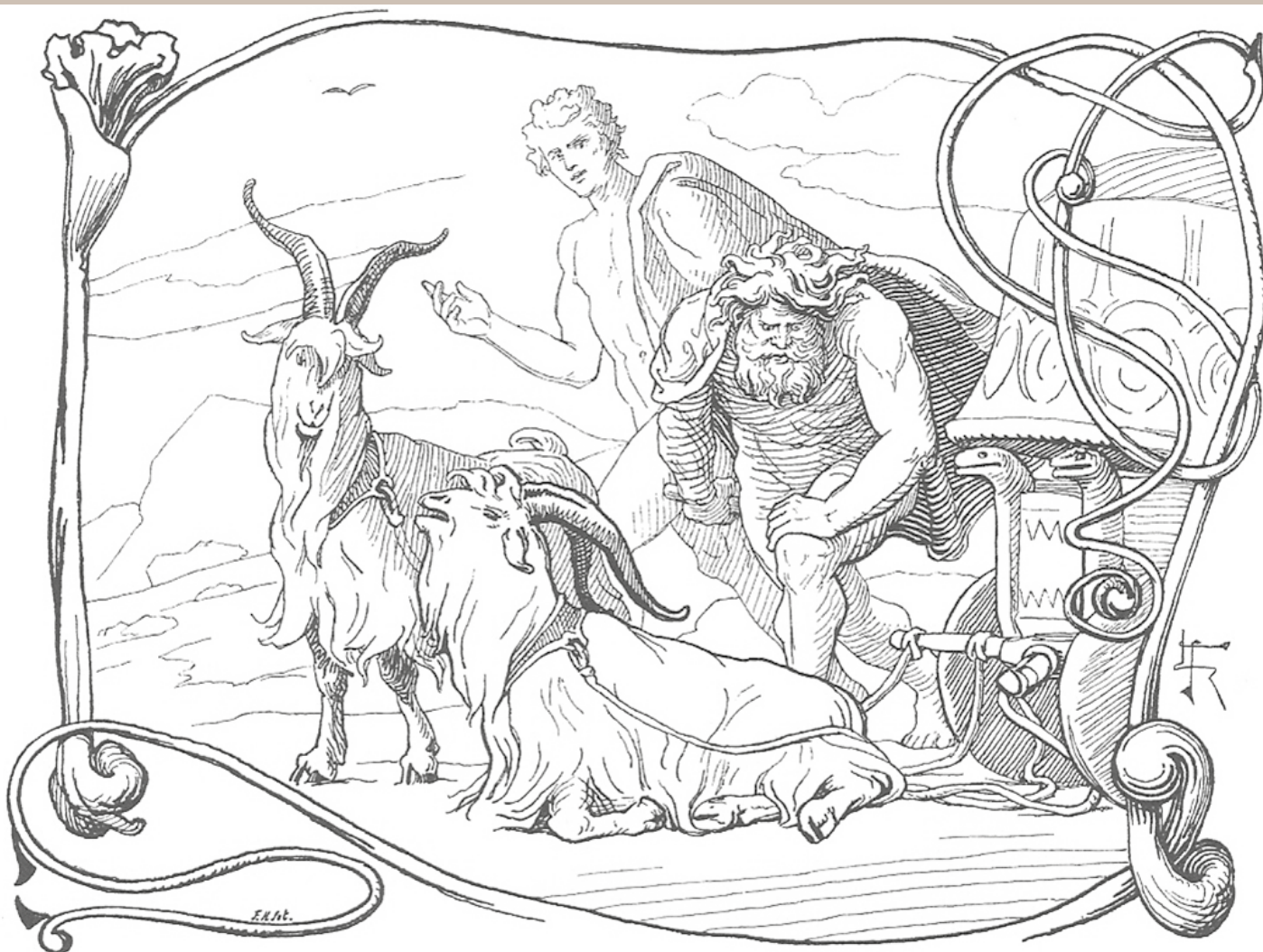

Foto: Vågo Lundberg Gummes gård.

Guden Tor har återuppväckt sina slaktade bockar och betraktar dystert hur den ena blivit halt för att någon kvällen innan brutit itu benet för att komma åt märgen. Illustration: Lorenz Frølich 1895 (Public domain).

som slaktats och offrats. Där fanns också mycket ben från nötdjur, mindre av får, svin och fågel, och någon enstaka hund och katt. Och människa: en bit av en skalle.

Nötdjuret hade slaktats, flåtts, styckats och fileats, och benen hade kluvits i jakt på märke. Som man gör med köttdjur som ska ätas. Hästarna däremot hade i stort sett bara flåtts och inga ben hade kluvits, säkert på grund av särskilda regler kring dessa rituellt viktiga djur. Kanske fanns det en förnyelsetanke bakom. I myten om guden Tors färd till Utgårdalok berätts hur han slaktar sina bockar som färdkost men är mycket noga med att samla in alla benrester för att bockarna ska kunna återuppstå. Tor blir vansinnig när bondfolk brutit upp ett av bockbenen för att komma åt märgen, och som ersättning för sin bock stjal han deras barn.

Och människoskallen? Sammanhanget talar för att skallbiten offrats. Men om människan dödats i det syftet eller om skallbiten hämtats från en grav är omöjligt att säga.

Närbild på offer- och slaktrester på den stenlagda kultplatsen i Slavsta. Foto: Ivonne Dutra Leivas, Upplandsmuseet (CC BY-NC-ND).

Hästgravarna i Slavsta och Övergnista

Vissa urgamla riter fortlevde ända in i medeltiden. Det var knappast i linje med den kristna läran, men det tycks man inte ha brytt sig om. Vid boskapsskötargården i Slavsta offrade man en hel häst så sent som under 1300-talet. Hästen placerades i en grop i ett område med försänkta hus, så kallade grophus, som nog använts för kött, mjölk och skinnhantering. Hästoffer var troligen ett sista högtidligt stängningsoffer. Strax därefter övergavs grophusområdet i samband med en omorganisering av byn.

Hundra år tidigare hade samma sak skett i Övergnista. Man dödade och begravde en hel häst i ett hus som skulle tas ur bruk. Hästen var ganska ung, mellan fyra och fem år, och i gott skick. Innan hästen vältes ner på rygg i den trånga gropen hade man kapat av den svansen.

Kyrkan var som sagt fientligt inställd till offer (utom Jesus egna offer förstås), och förbjöd människor att äta hästkött. Kan de här sena hästoffer ha med det att göra, en slags symboliska begravningar av gamla religiösa seder? Nja. Troligare var det nog tvärtom: att hästoffer var en slags undergroundaktioner för något man fortfarande trodde på – men i smyg. ■

Amuletring med torshammare från den vikingatida kultplatsen i Slavsta. Tor var en av de mäktigaste gudarna, som bekämpade kaosmakter, jättar och monster men även hade drag av fruktbarhetsgud. Ringen är 4,9 cm i diameter. Foto: Bengt Backlund, Upplandsmuseet (CC BY-NC-ND).

Hästgrav i Övergnista. Foto: Malin Lucas, Upplandsmuseet (CC BY-NC-ND).

KRISTENDOMEN KOMMER TILL FYRISLUND

Trots att källorna berättar om hedniska offerriter i Gamla Uppsala långt fram på tusentalet så började folk praktisera kristna seder redan på 900-talet. Det visar de arkeologiska undersökningarna av gravfälten kring Gnista, Kumla och Säby i södra Fyrislund. På 1000-talet verkar nästan alla ha begravts på kristet vis. Flest gravar har undersökts i närheten av Gnista, där en stor gravhög från 500-talet med tiden tycks ha dragit till sig allt fler gravar (läs om högen på sidorna 72–93).

Övergången tycks ha skett långsamt. Det var ingen som kom och pekade med hela handen och bestämde att nu ska alla vara kristna. I alla fall under 900-talet verkar man ha kunnat välja lite som man ville, även om valet antagligen styrdes av vem man var och vilken position man hade. På gravfältet vid Gnista brändes en högt uppsatt person på bål med hela den traditionella hedniska arsenal som kunde förväntas: svärd, spjut, sköld, pilspetsar, hästutrustning, mantelspänne av brons, två silverpärlor, kam och lerkärl. Alldeles intill begravdes folk på kristet vis helt utan gravgåvor. Hade

Fynd från en hednisk krigargrav från 900-talet, undersökt 1976 vid Gnista. Foto: B Gräslund, ur rapport Hennius m. fl., 2018.

man kommit till gravplatsen på den tiden hade man ändå inte kunnat se någon större skillnad, för många kristna gravar täcktes också av traditionella högar och stensättningar.

Runstenen U945 står vid Danmarks kyrka men har väl en gång stått vid en väg, gård eller något gravfält i omgivningen. Den är från 1000-talet och på den står med nusvenska: "Signjut och Åvid läto resa stenen efter Ofeg, sin fader. Gud och Guds moder hjälpe hans ande. Fot ristade runorna". Foto: Wikimedia Commons (CC BY).

Bild från utgrävningen vid Gnista 2013. I bakgrunden Ikea. Foto: Sofia Prata, SAU.

VAD HETTE DE?

Från runstenarna kan vi få veta vad några av tusentals Fyrislundsbor hette. På Gnistastenen kan vi läsa om Ingvar, Trofast, Husrik (eller Osrik) och Styrbjörn. I Säby bodde Gerfrid, Germar, Ödmund och Grim skald. Andra namn från trakten är Signjut, Åvid, Ofeg, Gusse, Åke, Kättil den ålderstigne, Gunnbjörn, Návger, Ansvar, Trygg, Äskil, Stodkil gammal, Stodbjörn, Frösten, Skarde, Vidbjörn grekländsfarare, Gärdar, Ulv, Holmbjörn, Åbjörn, Rune, Jarl, Torsten, Vige, Assur, Åsbjörn, Stöding, Arne, Tjälve och Orökja. Färre kvinnor omtalas: Arnfrid, Gyra och Stenhild. På runstenar vid Vaksala kyrka nämns även kvinnorna Runa Anundsdotter, Runfrid, Inga, Kättilfrid, Ginnlög och Holmfrid. Kors och böner på stenarna visar att de var kristna.

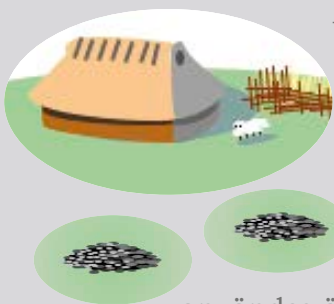

På 1000-talet e.Kr. begravdes en troligen kristen kvinna i kanten på en gammal betydelsefull gravhög vid Nederkumla.

Får man tro gamla källor var det vid den tiden som Erik Segersäll lät viga sig till Oden inför det stora slaget på Föret, några år därefter blev den förste svenske kung som lät döpa sig (i Danmark sedan han besegrat Sven Tveskägg), men sedan avföll till asatron igen. Uppgifterna får tas med några nypor salt men skildrar nog rätt väl hur vikingatidens människor antagligen tvekade om vilken tro som var rätt – eller

mest taktisk, kanske. Det tycks som rivaliserande grupperingar använde religionen som medel för att vinna anhängare. De hedniska och kristna gravarna sida vid sida i Gnista visar i alla fall inte på några större konflikter utan mer en långsam förändring. Gravplatsen användes ända fram till början av 1200-talet. En annan tidigkristen gravplats fanns trehundra meter söderut vid Säby. Även på gravfälten vid Kumla

VIKINGATIDA GÅRDSGRAVFÄLT

Under vikingatiden begravde man sina döda på gravfält nära gården eller byn. Man kunde lätt peka på gravarna och säga att "där ligger mina förfäder, så jag har rätt till den här gården och marken". Eller snarare "vi har rätt till", för det handlade om slakten. Den individuella äganderätten infördes långt senare av kyrkan, för att den skulle kunna ta emot jordegendomar som gåvor eller testamenten. Gårdsgravfälten

användes även när man övergått till kristendomen och långt in i medeltid var förfäderna i form av slaktens gravfält viktiga. Bland eliten fanns de som byggde träkyrkor på sina gårdar och invigde kristna gravplatser för den egna familjen, men kyrkor med kyrkogårdar där alla i socknen skulle begravas fanns inte förrän under 1200-talet. Vem som höll i de kristna begravingarna fram till dess vet vi inte. Det kan ha varit en präst eller missionär som skickades ut till gårdarna av någon kristen aristokrat i omgivningen. Eller någon som tidigare hade ansvarat för de hedniska ritualerna i byn men nu också lärt sig de nya kristna ceremonierna.

anlades några kristna gravar. En av dem var en ung kvinna vars grav någon gång omkring år 1000 grävdes in i kanten på en stor hednisk gravhög som alltsedan 700-talet hade haft en särskild betydelse för byborna i Nederkumla (se sidan 101). Kanske var det ett sätt att visa att byn nu hade antagit kristendomen?

Sammanlagt har närmare fyrtio tidigkristna gravar med kvinnor och män, gamla, medelålders, ungdomar och barn undersökts i Fyrislund. Vad vet vi om dem? Själva gravarna berättar inte så mycket eftersom de i enlighet med kristna regler innehöll ytterst lite föremål, och absolut inga djur. I några gravar fanns ändå några enkla ting som väl hört till den personliga utstyrseln, som en kniv, en kam, och enstaka glaspärlor.

Runt armen på ett 3–4 år gammal barn satt en armring av brons. Foto vid utgrävningen: Fredrik Thölin, SAU.

Barnen med gravgåvor

Av någon anledning hade två, kanske tre barn ändå fått med sig gravgåvor. De begravdes i Gnista på 1000-talet eller i början av 1100-talet. Två av dem låg tätt intill varandra och kanske under samma gravhög, som det bara fanns rester av vid utgrävningen.

Det ena barnet var 10–13 år och hade lagts i en rymlig kista. I kistans fotände låg en försilvrad kniv, en benpärla, en järnnål, en vikt av järn och koppar, och en bronsknapp. Färgningar i jorden tyder på att sakerna legat samlat i någon slags behållare som helt förmultnat.

Alldeles intill låg en tonårig person, 14–15 år. I jorden strax ovanför kistan hittades en brickbandsbricka. Sådana används när man väver band. Det går bara att spekulera kring, men var den döda en flicka som var duktig på sådant?

Ett litet barn, 3–4 år, var begravd med en fin bronsarmring kring handleden och tre blågröna glaspärlor vid halsen. Det fanns också en enda skobrodd i graven. En märklig tillfällighet (?) var att barnskelettet saknade de nedre delarna av ena benet och foten, och just precis där stod resterna av en lerkruka. Tyvärr kunde man inte avgöra om det saknade benet berodde på en högre grad av förmultning, eller om barnet saknat benet och foten. Var det dödsorsaken?

Knapp av brons (ovan) och vikt av järn (till höger). Båda cirka 2 cm i diameter.

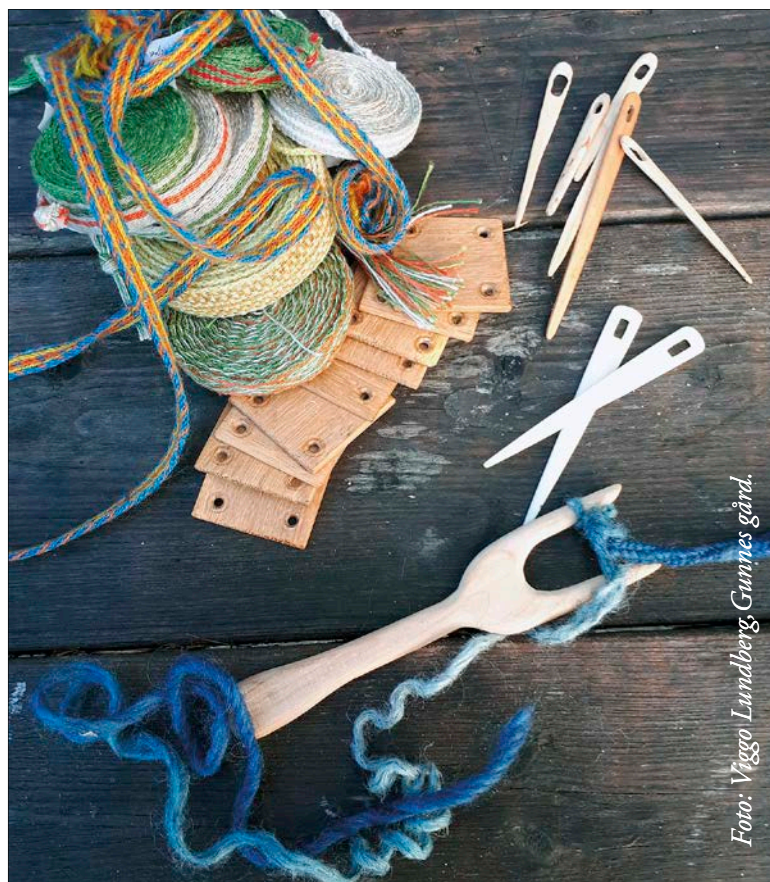

Foto: Viggo Lundberg, Gummes gård.

Med brickor av den här typen väver man band som kan mönstras i det oändliga med olikfärgade garner. Tekniken har funnits åtminstone sedan tidig järnålder. Den här brickan är 6 cm bred. Foto: Bengt Backlund, Upplandsmuseet.

Skeletten berättar

Det fanns något fler män än kvinnor bland de undersökta gravarna, men man får komma ihåg att gravplatserna inte undersökts i sin helhet så fördelningen är osäker. Barngravarna var många, en tredjedel, och det är en stor skillnad mot äldre perioder. Det var mycket få barn som fick synliga gravar under hednisk tid. Det beror inte på att färre barn dog då, utan på att man hade andra uppfattningar om gravar och begravningar. Det var först med kristnandet som alla, inklusive barn, skulle begravas. Att en tredjedel var barn är en siffra som stämmer med andra samtida tidigkristna gravplatser. Barnadödligheten var ganska hög.

Hade man väl överlevt barnaåren kunde man i alla fall räkna med att bli en 50–60 år. De flesta vuxna i tusentalets Gnista var i övre medelåldern när de dog, och någon kan ha varit äldre än så. Men analyserna av skeletten visar att många haft det ganska tufft under sin uppväxt, med svältperioder eller näringsfattig kost, och infektioner. Jämfört med andra platser från samma tid verkar man ha haft det lite värre. Det tycks särskilt ha gällt barnen och kvinnorna, som visade fler tecken än männen på att ha varit utsatta för fysiska påfrestningar.

Om man mött dem idag, hade man uppfattat Gnistaborna som långa eller korta? De beräkningar som gjorts visar att kvinnornas längd var för sin tid genomsnittlig, drygt 160 cm, medan männen var långa med i snitt 175 cm. Männen i Sigtuna var till exempel i snitt 172 cm. I Sverige idag, tusen år senare, är kvinnor i genomsnitt 166 cm och män 180 cm långa.

Allt var inte frid och fröjd. Denna 900-talskvinna hade utsatts för skarpt våld med ett eggat vapen, som gett huggskador på armarna och sannolikt lett till hennes död då skadorna inte hunnit läka. Hon begravdes på sidan och man lade stora stenar över henne. För att hon inte skulle gå igen? Att huvudet saknas beror dock på en sentida dikesgrävning. Foto: Emma Sjöling, SAU.

Med hjälp av isotopanalys på skeletten kunde man också avslöja att folket som begravts här hade livnärt sig på ovanligt mycket insjöfisk. I till exempel Sigtuna verkar man vid samma tid ha ätit mycket mera mat från växtriket. Om det berodde på att Gnistaborna helt enkelt föredrog fisk eller om annan mat saknades vet vi inte. En tänkbar förklaring till fiskdieten kan vara att markerna här främst användes till bete, men att köttet och mjölkprodukterna konsumerades någon annanstans. En kvinna och en man avvek från mönstret och hade växt upp på annan mat, kanske för att de flyttat hit i vuxen ålder. Kvinnan var en av de första kristna här, begravd under 900-talet. ■

En medelålders eller äldre man, omkring 170 cm lång, begravd vid Gnista i början av 1000-talet. Foto: Emma Sjöling, SAU.

ISOTOPANALYS

Vid en isotopanalys mäts halterna av svavel, kväve och kol i skelett och tänder. Svavelhalten kan avslöja ifall personen levt på den plats där hon begravdes, kväve visar på fördelningen mellan vegetarisk och animalisk kost, och kolhalten om personen ätit föda från havet eller landbacken. När man daterar skelett med kol-14-metoden är också viktigt att veta vad människor ätit. Om en människa har ätit mycket fisk verkar hennes skelett äldre än det är.

VISA TÄNDERNA!

De två männen, en från Gnista och en från Säby, hade horisontella skårer infilade i sina framtänder. Det var med stor sannolikhet ett tecken som visade att de tillhörde en alldeles särskild grupp män. Om alla i omgivningen kände till att så var fallet är dock ovisst, för tecknet i tänderna syntes bara om männen drog upp överläppen ordentligt. Kanske visade de bara tänderna för vissa personer, eller vid vissa tillfällen. Som ett kännemärke.

De båda männen var ganska robusta, det såg man på skeletten. De hade starka muskelfästen i överarmarna och särskilt den ene var lång, närmare 180 cm. Denna konstitution hade de gemensamt med de flesta andra män med skårer i framtänderna.

För de var inte ensamma om att ha detta märke. Det har gjorts över hundra fynd av skelett med infilade skårer i framtänderna, och siffran stiger. De flesta har hittats på Gotland, med Uppland på andra plats. Fynd har också gjorts på Öland, i Skåne, i Danmark och ett enstaka i Västergötland. En stackare

TRE KVINNOR HADE VERTIKALA HACK ELLER URHOLKNINGAR PÅ NÅGRA AV TÄNDERNAS KANTER. DETTA FENOMEN ÄR VÄLDIGT LITE UTFORSKAT OCH OM DESSA MÄRKEN HAFT NÅGON LIKNANDE BETYDELSE SOM MÄNNENS LINJER ELLER ÅSTADKOMMITS AV HELT ANDRA SKÅL ÄR OKÄNT.

låg nedkastad bland femtiotalet halshuggna unga män i en massgrav i södra England. Isotopanalyser på skeletten från massgravens visar att den olyckliga resan samlat män från Skandinavien, Island, Ryssland och/eller Baltikum, men exakt varifrån just den här mannen kom vet man inte.

Sedan den första upptäckten av den här sortens infilade linjer har frågorna ställts: Var skårorna en bieffekt av något hantverk där man använt tänderna som redskap? Var männen med

detta kännetecken ofria slavar? Eller har de ingått i särskilda krigarföljen? Kanske är skårorna tecken på att de genomgått ett särskilt mandomsprov? Har de varit medlemmar i ett handelsgille? Märkena på tänderna är lite olika: grunda, djupa, ett streck, flera streck. Men det var uppenbarligen bara män som hade dem och alla levde på vikingatiden, mellan sent 700-tal och tidigt 1100-tal.

De allra flesta blev begravda på viktiga handels- och mötesplatser utmed kusten. Många visar tecken på att ha ansträngt den övre delen av ryggen och de har haft starka muskelfästen i överarmarna – som om de rott mycket i sina dagar. En del skelett visar skador av våld och en del av männen blev begravda med vapen, men långt ifrån alla. Deras gravar är olika och det verkar som de befunnit sig olika högt på samhällsstegen, i alla fall när de dog. Förslagsvis fick männen sina tänder filade under en viss period i sina liv.

De båda männen från Gnista och Säby begravdes på kristet vis och hemmavid, vid relativt hög ålder, och deras skelett visade inga tecken på fysiskt våld. En isotopanalys på den ena mannen visar att han förmodligen har vuxit upp i området, precis som de andra på gravfältet har han då antagligen ätit mycket insjöfisk. Han hade dessutom en likadan genetisk förändring på en av sina tår som flera andra på samma gravfält. De horisontella skårorna på deras tänder visar att de någon gång under sina liv har ingått i en särskild grupp män. De har sannolikt varit till sjöss, men vi vet inte om syftet var handel eller mer våldsamma expeditioner. De bodde onekligen bra till för att ge sig iväg på sjöfärder, alldeles vid Föret. ■

En av Gnista-männens filade tänder i närbild. Första framtanden i höger överkäke har tre horisontella linjer på utsidan av emaljen. Foto: Bengt Backlund, Upplandsmuseet.

TILL HÄLFTEN BRÄND

Isläggar – dåtidens skridskor, cirka 20–24 cm långa.

ett tecken på att kyrkan ännu under 1200-talet hade begränsat grepp om folk i bygden är en mycket märklig grav som upptäcktes på gravfältet i Gnista.

På ytan såg den ut som en av de andra kristna gravarna. Men när arkeologerna började undersöka den visade det sig vara fullt med sot och kol i graven, och i botten påträffades en bränd människa. Eller i alla fall delvis bränd. Individens i fråga verkade placerad i en likaledes eldpåverkad kistkonstruktion.

Osteologerna som undersökte skelettet kunde se att den döde varit en ung vuxen, men tyvärr inte vilket kön personen hade. Skelettet var för skadat av elden. Beräkningar av kroppslängden gav dock drygt 177 cm, vilket talar för att det handlade om en för tiden ganska lång man. Isotopanalyser på skelettet tyder på att mannen inte var någon främling utan växt upp med de övriga gravlagda på gravfältet.

Det stod klart att mannen bränts på plats och legat i utsträckt ryggläge med armarna längs med kroppen när kremeringen påbörjades. Däremot var det osäkert om kroppen legat i gropen när den brändes, eller i en konstruktion ovanför gropen som sedan rasat ned. Den dåligt genomförda kremeringen tyder på att man försökt bränna kroppen nere i gropen. Det var främst underkroppen som var bränd. Från midjan och uppåt var skelettet svett men såg till stora delar obränt ut.

Det låg också föremål i graven: två isläggar (skridskor) av hästben, en grov bennål, en tunn järnnål, en kam med bronsnitar, en kniv, samt en pilspets. Tack vare den ojämna förbränningen hade även delar av rep och tyg bevarats. Både repet och tyget var av lin

Bonaden från Skog i Hälsingland är daterad till 1200-talet. Den anses skildra kampen mellan hednisk och kristet. Foto: Wikimedia Commons (Public domain).

och kan komma från en svepning dit även järnnålen hört. Kammen var av en medeltida typ som förekommer från 1100-talet. Pilspetsen var av ett slag som knappast brukar påträffas i gravar, en typ som användes tillsammans med armborst och brukar dateras till 1300-talet. Kammen och kniven är för tiden ovanliga gravfynd men ännu märkligare är skridskorna och pilspetsen. Det är fortfarande ett mysterium vad de kan betyda.

Det fanns också djurben i graven, vilket är mycket märkligt för tiden. Vid kraniet låg ett ben av nötdjur och vid bålen en svinkäke. Fårben fanns det också, däremot varken hund eller häst. Därför ska vi nog förstå djuren som matgåvor eller matrester. Spår av växten brudbröd och en bröd- eller grötliknande substans fanns också i graven. Eftersom djurbenen och människoben bränts lite olika är det möjligt att de som ansvarade för begravningen ätit en måltid i samband

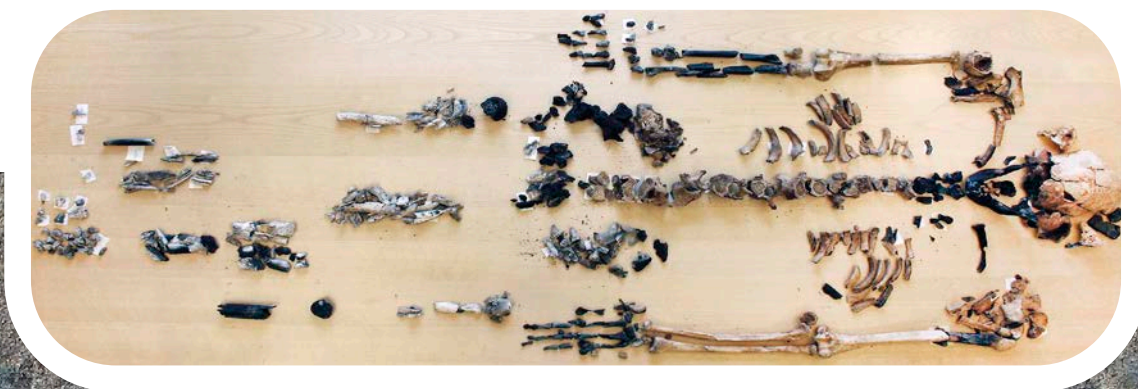

med kremeringen och kastat matresterna på elden. Det visade sig svårt att datera graven med kol-14-metoden. Olika material gav olika resultat. Men när allt vägdes samman och felkällor sorterats bort landade man i att graven var från 1200-talet, och det stämde ju väl med fynden.

Det är en gåta varför mannen fick denna märkliga grav. Graven var som en blandning mellan en hednisk kremering och en kristen begravning. Men på 1200-talet hade det redan förflutit hundratals år sedan hedniska gravbål senast brunnit på gravfältet. Kanske fanns det ändå drag av heden- dom. Från andra håll i Uppland finns exempel på att man anlagt både brandgravar och skelettgravar med djur och andra hedniska inslag ända in i 1100-talet. Bränningen kan också ha varit ett straff.

Troligast är kanske ändå att man först begravde mannen och sedan brände honom för att förhindra att han skulle gå igen. ■

Kristen eller hednisk? Ett straff? Ville man förhindra gengångeri? I en till synes kristen grav från 1200-talet hade den döde även bränts, vilket syns tydligt på den halvbrända individen under analys. Foto (grav): Sofia Prata, (skelett) Emma Sjöling, SAU.

SLUTORD

I Uppsalas sydöstra utkant har en ny stadsdel vuxit fram, Fyrislund, och i samband med det har ett stort antal arkeologiska utgrävningar ägt rum. Vi har fått en massa ny kunskap om de generationer som i forntiden levte och verkade i området, men även om samhällsutvecklingen i hela regionen. Det låglänta området steg sent ur havet och kanske präglade det utvecklingen för lång tid. Precis som idag blev det lite av en utkant till mer centrala platser. Långa perioder präglades området av boskapsskötare och bönder som inte tycks ha gjort mycket väsen av sig. Samtidigt står det klart att människorna här hela tiden tog del av, och på olika sätt förhöll sig till, de större skeendena i världen: bronsålderns jakt på den gyllene metallen, romarrikets uppgång och fall, folkvandringstidens kaos och nyorientering, de vendeltida kungarnas ökande makt och långväga kontaktnät, vikingatidens nya byggnadstraditioner, gravskick och resande, och kristnandet vid övergången till medeltiden.

Berättelsen om Fyrislunds forntid som presenteras här är en sammanfattning av vad vi vet idag. Om några år eller längre in i framtiden lär vi veta mer, och kanske får vissa delar av berättelsen revideras när nya arkeologiska upptäckter görs. Den som gräver får se!

Lästips

När vi på Arkeologikonsult hade en större utgrävning i östra Fyrislund 2016 ingick i uppdraget från länsstyrelsen att utöver den sedvanliga rapporteringen också sammanställa och förmedla all den spännande arkeologi som bedrivits i området i samband med att Fyrislund byggts ut. Resultatet blev den här tidningen. Rapporten om vår utgrävning heter *Husfruar, bönder och Odenkrigare – Kumla i östra Fyrislund från romersk järnålder till vikingatid*, och kan laddas ner från rapportarkivet på Arkeologikonsults hemsida (www.arkeologikonsult.se). Förutom vår egen rapport baseras tidningens innehåll också på en rad andra arkeologiska rapporter, böcker och artiklar varav vi presenterar ett urval här för den som själv vill läsa vidare.

Arkeologiska rapporter från Fyrislund

EKLUND, S. & THÖLIN, F., 2015. *Östra Fyrislund. Förundersökning*. SAU Rapport 2014:28.

FAGERLUND, D., 2013. *Äldre järnåldersbebyggelse vid Söderhällby. Inför byggnation av bussdepå*. Upplandsmuseets rapporter 2013:04.

FAGERLUND, D. & LUCAS, R., 2009. *Slavsta – romartida gårdar och vikingatida kult*. Upplandsmuseets rapporter 2009:01.

FAGERLUND, D., 2017. *Slavsta – gårdar och gårdsoffer från romartid till medeltid*. Upplandsmuseets rapporter 2017:26.

GÖTHBERG, H., 2007. *Kumla – bosättning och djurhållning under äldre järnålder*. Upplandsmuseet rapport 2007:15.

SUNDIN, L. & LUNDSTRÖM, F., 2016. *En gårdsenhet från övergången mellan yngre bronsålder och förromersk järnålder*. Rapporter från Arkeologikonsult 2016:2889.

HENNIUS, A. (RED.), 2012B. *Äldre järnålder i Danmarks socken – sex boplatser vid Säby*. Upplandsmuseets rapport 2012:15.

HENNIUS, A., SJÖLING, E. & PRATA, S., 2016. *Människor kring Gnistahögen. Begravningar från vendeltid, vikingatid och tidig medeltid*. Upplandsmuseet/SAU.

LARSSON, F., LINGSTRÖM, M. & SJÖLIN, M., 2018. *Drivkrafter och allianser i Fyrislund*. Arkeologerna, Statens historiska museer. Rapport 2018:86.

LUCAS, M., 2017. *Hellby. På andra sidan kullen*. Upplandsmuseets rapporter 2017:05.

LUCAS, M. & LUCAS, R., 2013. *Gårdar och hästoffer. Järnålder och tidig medeltid i Fyrislund*. Upplandsmuseets rapporter 2013:02.

SEILER, A. & APPELGREN, K., 2012. *Inhåleskullen – ett mångtydigt gravfält från yngre bronsålder – äldre vikingatid*. Riksantikvarieämbetet UV-Mitt, rapport 2012:158.

PERSSON, M., ANDERSSON, F., GUINARD, M. & LINDKVIST, A., 2002. *Bronsålderslämningar i Kumla. Gravar och gropar*. SAU Rapport 2003:6.

Mer om arkeologi i Uppland och Uppsala

ANDERSSON, K., 2013. *I skuggan av Rom: romersk kulturpåverkan i Norden*. Stockholm.

ANDERSSON, K., 2013. *Krigarna från Valsgårde: glimtar från en guld- och granatskimrande forntid*. Stockholm.

FRÖLUND, P., 2019. *Bosättningar och jordbruk i Gamla Uppsala 200 f.Kr. – 600*. Uppsala.

GÖTHBERG, H., 2002. Järnålder och medeltid i Danmarks socken, med utgångspunkt i bosättningar från äldre järnålder vid Danmarksby. *Årsboken Uppland*.

HAGERMAN, M., 2011. *Försvunnen värld: om den största arkeologiska utgrävningen någonsin i Sverige*. Stockholm.

EKERO ERIKSSON, K., 2018. *Gamla Uppsala. Människor och makter i högarnas skugga*. Norstedts.

EKLUND, S. & HENNIUS, A., 2014. *Våtmarksoffer i Bokaren*. SAU rapport 2014:20.

SUNDQVIST, O. & VIKSTRAND, P. (RED.) med medverkan av LJUNGKVIST, J., 2013. *Gamla Uppsala i ny belysning*. Religionsvetenskapliga studier från Gävle 9. Uppsala.

KALIFF, A. & ÖSTIGÅRD, T., 2013. *Kremation och kosmologi: en komparativ arkeologisk introduktion*. Uppsala.

LAMM, J.P., HYDMAN, H. & AXBOE, M., 1999. ”Århundradets brakteat” – kring fyndet av en unikt tionde brakteat från Söderby i Danmarks socken, Uppland. *Fornvännen*.

LJUNGKVIST, J., 2006. *En hiar atti rikR: om elit, struktur och ekonomi kring Uppsala och Mälaren under yngre järnålder*. Uppsala.

NORDBERG, A., 2003. *Krigarna i Odins sal: dödsföreställningar och krigarkult i fornnordisk religion*. Stockholm.

RUNDKVIST, M. & WESTERHOLM, A., 2008. Kammargravfältet vid Danmarksby. Sveaaristokrater från en bister guldålder. *Årsboken Uppland*.

EKLUND, S., HENNIUS, A. & PETTERSSON, E., 2007. Att hålla det ondas fot borta från en mans hus. Om rituella nedläggelser på förhistoriska boplatser i Uppland. *Arkeologi E4 Uppland – Studier Volym 2*.

Övrigt

CARLIE, A., 2004. *Forntida byggnadskult*. Malmö.

GRÄSLUND, B., 2007. Fimbulvintern, Ragnarök och klimatkrisen år 536–537 e.Kr. *Saga och sed*.

GRÄSLUND, B., 2018. *Beowulfkvädet. Den nordiska bakgrunden*. Uppsala.

HEIMDAHL, J., 2009. Bolmörtens roll i magi och medicin under den svenska förhistorien och medeltiden. *Fornvännen*.

HÖGBERG, S., 2017. *Kvinnliga krigare: medeltida kvinnor som ledare, konstnärer och soldater*. Falun.

NÄSSTRÖM, B-M., 2002. *Blot: tro och offer i det förkristna Norden*. Stockholm.

NÄSSTRÖM, B-M., 2009. *Nordiska gudinnor: nytolkningar av den förkristna mytologin*. Stockholm.

LARSSON, M. G. & FRIDELL, S., 2011. Föret, Föresång och Forkarby. *Namn och Bygd. Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning*. Årgång 99.

SNÆDAL, T., 1985. ”Han flydde inte vid Uppsala ...” Slaget på Fyrisvallarna och några skånska runstenar. *Ale, historisk tidskrift för Skåneland*. Nr 2.

SUNDQVIST, O., 2000. *Freyr's offspring: rulers and religion in ancient Svea society*. Uppsala.

RAMQVIST, P. H., 2018. *Högom. Gravar och boplatser*.

VIKLUND, K., 2012. Linet i Sverige. *Svensk botanisk tidskrift*.

WELINDER, S., PEDERSEN, E. A. & WIDGREN, M., 1998. Jordbrukets första femtusen år: 4000 f.Kr. – 1000 e.Kr. *Det svenska jordbrukets historia*. Borås.

VÄLKOMNA TILL FYRISLUNDS FORNTID

I takt med att den nya stadsdelen Fyrislund i sydöstra Uppsala vuxit fram har massor av arkeologiska undersökningar ägt rum. Nya spännande upptäckter har gjorts som berättar för oss om de människor som levde här i forntiden. Ur jorden har framträtt gårdar och byar från bronsålder och järnålder, guldstinna krigargravar, offerade hästar, smyckade vikingakvinnor och kvinnor med vapen, tidiga kristna vars bevarade skelett berättar om livsvillkoren här för tusen år sedan – och mycket mer.

I den här skriften kan du läsa om vad arkeologerna har hittat och få veta mer om de som under forntiden levde här på den uppländska slätten strax utanför Uppsala. Historien tar sin början när havet sjönk undan i slutet av bronsåldern för cirka 2500–3000 år sedan och de första bosättarna flyttade hit. Sedan snirklar vi oss genom de arkeologiska fynden fram till medeltiden med en märklig 1200-talsgrav där den döde blivit både jordad och bränd, och begravningen av en häst på 1300-talet.

ISBN 978-91-986842-1-6

Optimusvägen 14 Tel 08-590 840 41

194 34 Upplands Väsby www.arkeologikonsult.se